

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

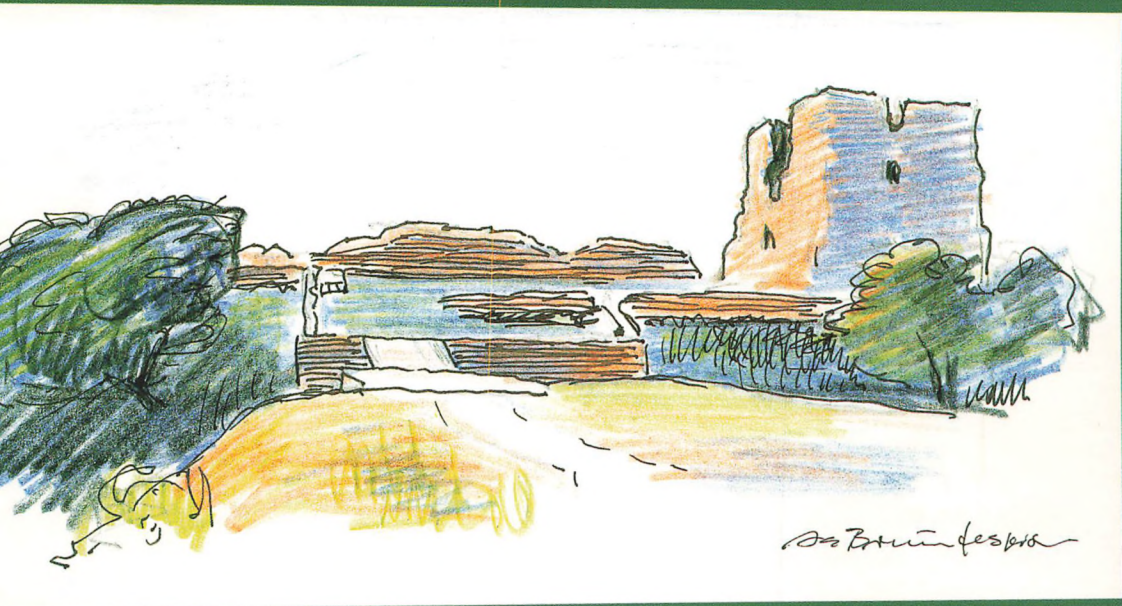
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Østjysk Hjemstavn

UDGIVET MED TILSKUD FRA:

Alm. Brand af 1792

Galten Kommune

Hadsten Kommune

Hinnerup Kommune

Hørning Kommune

Ry Kommune

Sparekassen Hinnerup

Tømrermester Kragelund

Århus Kommune

Unidanmark-fonden

Sats, repro og tryk:

Ry Bogtrykkeri A/S, 8680 Ry

Omslagsbillede:

Kalø borgruin set fra syd, dvs. fra den såkaldte ridebane, mod den nu faste bro, som formentlig har været vindebro engang, og derefter ind i den ældre borggård. Murene til venstre og i baggrunden er resterne af ringmuren.

Efter original tegning, stillet til rådighed af kunstneren, Aage Bruun Jespersen.

Billederne, der er benyttet til illustration af artiklerne, tilhører, hvis ikke andet er anført, de respektive forfattere.

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

ISSN 0108-3570

ØSTJYSK HJEMSTAVN

64. ÅRGANG

ØSTJYSK HJEMSTAVNSFORENING

1999

Forord

Hvert år venter redaktionen spændt på, at der skal indløbe manuskripter og billeder, som røber, hvad østjyder, nuværende eller forhenværende, har tænkt sig at delagtiggøre andre i med hensyn til lokalhistorie.

Halvdelen af artiklerne i denne årbog handler om dette vort 20.århundrede i Østjylland, og de demonstrerer tydeligt de store forandringer, der er sket. Ved århundredets begyndelse var bekæmpelsen af den folkesygdom, vi havde slæbt med fra det foregående århundrede, nemlig tuberkulosen, en national opgave. Helga Bech Hald giver en karakteristisk af en af de store læger i denne kamp, Kristen Isager, som ledede sanatoriet i Ry.

Nogle fortæller ud fra egne oplevelser om, hvordan det var, før det »moderne« samfund, som de fleste kender det i dag, var blevet etableret. Til fortiden hører også det, vi forstår ved »herregårdsliv« i egentlig forstand. Trine Nielsen tegner med skarpt blik for detaljen et billede af, hvordan det var at være køkkenpige på Vilhelmsborg syd for Århus i 1937. Holger Nielsen fortæller fra sin opvækst på Rosenholm (nord for Århus), hvor hans far var godsinspektør, fra en tid, hvor en herregård stadig udgjorde et lille feudalt samfund for sig, et trygt samfund åbenbart, hvor hver enkelt, upstairs og down-

stairs, kendte sin plads og sin ret. Den historisk bevidste kan nok være bekymret for, hvad der på lidt længere sigt vil ske med herregårdene, disse konkrete minder om en lang epoke i landets historie.

Tidligere år har årbogen indeholdt skildringer af livet på landet, husmandsliv og gårdmandsliv. I år har vi Anna Meta Kjærs og hendes bror Søren Christensens fælles artikel om, hvordan gårdmandstandens unge morede sig inden for rammerne af en eksklusiv »selskabelig forening«, som Århusegnens bedre folks børn kunne blive medlemmer af - og således komme til bal på Østergades Hotel, Venneyst i Århus eller Åkrogen i Risskov. Det sidste bal blev holdt i 1963. Afløsere er vore dages diskoteker, som i princippet er for alle.

Et stærkt vidnesbyrd om udviklingens hast er Henning R. Christiansens artikel om skabelsen af Hinnerup, Trige og Hadsten kommuner i 1967. Trige kommune kom kun til at bestå i 3 år, idet den store kommunalreform af 1970 satte helt nye normer for kommunal administration.

Artiklen om Trio følger et væsentligt træk til temaet »samfundets forvandling«. Mens herregårdslivet ebbede ud, landbruket mekaniseredes og affolkedes, puslede mange østjyske Ole Opfindere i baggård-

ene. Vi kan i dag se, at de var forløbere for den industrialisering, som i dag behersker billedet. Robert Poulsens historie om stålvasken fra Århus er en perle af en lokal historie til at illustrere, hvordan udviklingen begyndte i det små.

Hvorfra stammer råstyrken til på få år at gennemføre den forandring, som gamle industrisamfund som det engelske eller tyske har været århundreder om? Meget apropos er der to af årbogens artikler, der handler om »stærke jyder«. Er det her, forklaringen ligger? Jeppe Norskov Kristensen analyserer den sociale baggrund for et helt sogns kamp mod statsmagten for at få lov til at have deres eget religiøse og åndelige liv, som de fandt udtryk for i Kingos salmebog fra 1600-tallet. Den moderne nye salmebog, man ville pådutte dem i 1830'erne, skulle de ikke have noget af. De var stærke i deres stritten imod en udvikling, som blev anset for at være moderne. Så traditionen fra dem må i dag snarere søges i de kræfter, som stritter imod den hurtige udvikling.

Den anden artikel om temaet »stærke jyder« er Poul Dugaards skildring af »tre tipoldemødre«. Normalt er det jo tipoldedædrene, vi ved mest om, så artiklen er usædvanlig alene ved sit emne.

Hvert år har vi artikler, som minder os om, at vi sejler med lig i lasten (i Henrik Ibsens forstand). Det er de lidenskabelige læsere af arkivernes gamle tingbøger, der gang på gang fremdrager krasse sager fra 1600- og 1700-tallets Østjylland. Denne gang er det Estrid Wilhelms beretning om en mystisk drukneulykke i en brønd i Ormslev, og det er Kirstin Nørgaard Pedersens om en makaber udgravning af en begravelsesplads i Østbirk kirke. Selv om

vi må sidde tilbage med mange ubesvarede spørgsmål om retsopfattelsen for bare 300 år siden, er selve den måde, hvorpå døden indgik i dagliglivet i hine tider, lærerig for os »moderne« mennesker, for hvem døden er noget, man helst tier om og ser væk fra.

Har vi besvær med at forstå tankegangen under enevælden, kommer vi virkelig på prøve, når det drejer sig om 1300-tallet. Vi har dannet os myter som den om Niels Ebbesen, der vog den kullede greve og så at sige blev en forløber for frihedskæmperne under 2. verdenskrig. Den myte ville en dansker fra 1300-tallet næppe have været i stand til at begribe. I en tid, hvor »enevælde« endnu lå langt forude, hvor kongemagten var alvorligt svækket, sad der mange lokale »konger« på hver sin borg, hvorfra de styrede deres omliggende besiddelser. Kalø er det klassiske østjyske eksempel. Preben Dollerups artikel om »borgen Kalø« og en af de mægtige mænd på den tid, Klaus Limbæk, er væsentlig for dem, der vil prøve at forstå de kræfter, der da var på spil i landet. Og den østjyske kunstner, Aage Bruun Jespersen, har i sine streger fastholdt Kalø's borgruin fra 3 forskellige vinkler, som alle formidler et stærkt indtryk af den magt, her har været koncentreret.

Redaktionen vil gerne sige tak til alle, der har betroet os deres bidrag til årbogen.

Poul Verner Christiansen

I redaktionsudvalget endvidere:
Jens Jeppesen, Lars Otto Kristensen,
Anders Nørgaard og Herman Rasmussen

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord	3	<i>Søren Christensen og Anna Meta Kjær:</i> Aarhusegnens selskabelige Forening	56
Indholdsfortegnelse	5	<i>Henning R. Christiansen:</i> Da Hinnerup, Trige og Hadsten kommuner blev skabt i 1967.....	61
Østjysk Hjemstavnsforenings bestyrelse og æresmedlemmer.....	6	<i>Jeppé Nørskov Kristensen:</i> Den sociale baggrund for vækkelsen i Øster Snede sogn 1831 - 1842.....	70
Forfatter- og kunstnerbiografier	7	<i>Holger Nielsen:</i> En lensbaron og hans godsinspektør	89
<i>Trine Nielsen:</i> Køkkenpige på Vilhelmsborg anno 1937	9	<i>Kirstin Nørgaard Pedersen:</i> Gravlagt på humle - en udgravning i Østbirk kirke	94
<i>Robert Poulsen:</i> Århushistorie: metalstøberiet Trio.....	16	<i>Lars Otto Kristensen:</i> Litteratur om Østjylland siden sidst	97
<i>Preben Dollerup:</i> «Borgen Kalø med hele fogediet, som herr Klaus af Limbæk har det»	22	Mindeord om Jens Sigurd Thomsen.....	105
<i>Helga Bech Hald:</i> De tre kongeriger.....	39	<i>Karen Margrethe Sørensen:</i> Østjysk Hjemstavnsforening 1998-99	106
<i>Poul Daugaard:</i> Tre tipoldemødre	47	Fortegnelse over Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Østjysk Hjemstavns område	109
<i>Estrid Wilhelms:</i> Mikkel Høfsens hustru i Ormslev findes død i brønden i deres kålhøve	53	Fra foreningens udflugter i 1999	116
		Personregister	121
		Stedregister	123

ØSTJYSK HJEMSTAVNSFORENING
BESTYRELSE

Formand: Karen Margrethe Sørensen
Ormslevvej 432
8260 Viby J
86 283371
e-mail: kms@byr.aarhus.dk

Næstformand: Niels P. Boye-Nielsen
Sandbygaard
8382 Hinnerup
86 982077

Kasserer: A.H.Schau
Vestervang 10
Lejl. 1063
8000 Aarhus C
86 188877
Mobiltlf.: 20 238047

Jonna Abild Nielsen
Røbjergvej 6
8240 Risskov
86 214532

Ove Kjær
Hørgaardsvej 31
8240 Risskov
86 179230
Mobiltlf: 40377749

Herman Rasmussen
Sabro Skovvej 1
8471 Sabro
86 948757

Jørn Kirkegaard
Søparken 5
Stilling
8660 Skanderborg
86 572007

Lars Otto Kristensen
Marselis Boulevard 36. Vth.
8000 Aarhus C
86 138715 (Pr.) - 86 89462022 (Statsbiblioteket)
e-mail: lok@statsbiblioteket.dk

Søren Chr. Sørensen
Alling Gl. Skole
8680 Ry
86 891976

P. V. Christiansen
Folehaveparken 3
2970 Hørsholm
45 764643
e-mail: pvdk@post4.tele.dk

Jens Jeppesen
Skovmøllevej 43
8270 Højbjerg
86 277159

Egil Sennels
Bilsbækvej 99
Ørting
8300 Odder
Tlf.: 86 554162

Jørgen Møller Bitsch
Skovbyparken 11
Skovby
8464 Galten
86 943936

Anders Nørgaard
Rønvangen 52
8382 Hinnerup
86 985193

Lars Holleufer
Aarhus Bymuseum, Carl Blochs Gade 28,
8000 Aarhus C,
86 132862
Privat: Dalgas Avenue 19, 8000 Aarhus C
86 133640

Æresmedlemmer:

Museumsinspektør, dr. phil. Erna Lorenzen, Århus.
Godsejer Erik Kjær, Egå.

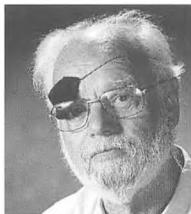
Forfatter- og kunstnerbiografier

Trine Nielsen er født på Fur i 1950. Uddannet fysioterapeut og har arbejdet som sådan indtil 1998. Siden da ansat som jobkonsulent ved Skive kommunes arbejdsmarkedsafdeling. Bor i Skive.

Robert Edvin Poulsen, f. 2.5.1937 i Århus. Kom 15.12.1952 i lære på Søren Madsens Maskinfabrik, udlært værktøjsmager 1956. Var 1957-58 korporal på Holstebro kaserne og arbejdede her som våbenmekaniker, sejlede derefter 2½ år som maskinassistent for A.P.Møller. Nu produktionsleder hos Stantræk i Lystrup ved Århus. Bor i Hinnerup.

Preben Dollerup, født 1927 i Århus. Fra 1946 uddannet som journalist. 1951 studentereksamen, 1960 mag.art. i historie fra Københavns Universitet. Ansat ved Danmarks Radio og senere ved Danmarks Journalisthøjskole i Århus som udenrigspolitisk og historisk medarbejder, indtil pensioneringen. En periode leder af Lokalthistorisk Samling for Lystrup, Elsted og Elev.

Helga Bech Hald har i 32 år været ansat som gymnastik- og idrætslærer ved Struer statsgymnasium. Har holdt foredrag og skrevet artikler om lokalhistoriske emner i en række årbøger.

Poul Daugaard er født 1921. Bibliotekar, uddannet i Århus 1939-43. Overbibliotekar ved Centralbiblioteket for Hjørring Amt 1958-66. Stadsbibliotekar i Århus 1966-86.

Estrid Wilhelms, f. Jensen, er født i Velle og opvokset i Toustrup byskole, været på ungdomsskole og højskole. Uddannet sygeplejerske 1946-49 på Århus Kommunehospital, ansat ved Psykiatrisk Hospital 1952-82, derefter pensioneret. Har siden frekventeret voksenundervisningen på VUC i Århus og samtidig arbejdet med slægtsforskning.

Søren Christensen, født 1922 på Truegård (ved Århus). Besøgte Uldum højskole 1939-40, Vejlbys landbrugsskole 1943-44. Gårdejer i Virring 1947-55, derefter handel med landbrugsmaskiner i Ålborg, 1974-92 distriktssælger for A.Blom, Skanderborg. Bor i Sunds.

Anna Meta Kjær, f. Christensen. Født 1925 på Truegård pr. Brabrand, gift 1951 med Erik Kjær. I 1943 på Uldum højskole, 1945 i hotelkøkken i Hammel. Siden 1951 landhusmor. Bor i Egå.

Henning Reiffenstein Christiansen er født 1934 i Haarup, Todbjerg sogn. Bestod 1949 som Danmarks yngste kontrolassistenteksamen og praktiserede i 5 år i Esbenhus mejerikreds kontrollforening. Tjente 2 år i luftværnsartilleriet som sergent. Fra 1956 revisionskontor, derefter i Århus kommunes hulkortafdeling, ekspeditionssekretær, gruppeleder for Århus kommunes IT-afdelings systemgruppe. Grundfør-Spørring kommunes sidste sognerådsformand indtil den 31.3.1967.

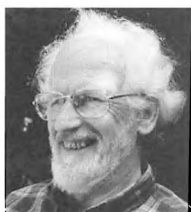
Jeppe Norskov Kristensen er født 1974. Student fra Hjørring Gymnasium 1993, derefter på Fana Folkehøjskole ved Bergen, Norge. Siden 1996 historiestuderende ved Aarhus Universitet.

Holger Nielsen er født 1918. Han er rådgivende maskiningeniør og var ansat på Aarhus Maskinfabrik i 40 år. Bor i Risskov.

Kirstin Nørgaard Pedersen er født 1929 på Frederiksberg. Uddannet tegner fra Kunsthåndværkerskolen i København. Begyndte som selvlært på slægtshistoriske undersøgelser omkring 1980. Denne interesse er efterhånden blevet udvidet til også at omfatte lokalhistoriske emner, især med udgangspunkt i 1600-tallets tingbøger. Har udgivet bogen: *Mesing by 1458-1767* (eget forlag, 1995).

Aage Bruun Jespersen er født 1929 i Viby J. Udlært som billedskærer, derefter uddannet som billedhugger med sideløbende træning i tegning. Debuterede som billedhugger i 1954 i rådushallen i Århus. 1956 Charlottenborgs Forårsudstilling og Kunstneres Efterårsudstilling på Den Frie. Medlem af kunstnersammenslutningen Guirlanden og af Kunstnersamfundet (under Det kongelige Akademi). Hans arbejder kan ses mange steder i Østjylland. Hans skildringer af egnen omkring Elsted nord for Århus, hvor han har boet siden 1956, blev til årskalender 1999, udgivet af Lokalhistorisk Samling for Lystrup, Elsted og Elev.

Køkkenpige på Vilhelmsborg anno 1937

Af Trine Nielsen

Når man i dag ser Det Nationale Hestesportscenter Vilhelmsborg, kan det være vanskeligt at forestille sig, hvordan hverdagen formede sig, dengang stedet var en herregård med herskab og tjenestefolk.

Elva Frømann Nielsen fra Højbjerg blev umiddelbart efter sin konfirmation i 1937 ansat som køkkenpige på Vilhelmsborg. Hun blev efter et år forfremmet til stuepige og var, sammen med køkkenpige, kokkepige og gartner, en del af staben i

den daglige husholdning i hovedbygningen. En hverdag i nært samvær også med folkene på avlsgården, smeden med familie, daglejerne og forvalterfamilien. Vilhelmsborg var dengang ejet af godsejer Lars Hviid.

Elva gengiver her træk fra hverdagen på herregården. Billederne, som ledsager artiklen, er taget med et fotografiapparat, som hun fik i konfirmationsgave.

Vilhelmsborgs hovedbygning blev opført i 1842-1844. Her ses den fotograferet i 1937

Jeg afsluttede skolen i april og fik samme måned plads på Vilhelmsborg. Jeg var da nøjagtig 14 år og to måneder gammel.

Jeg havde en kusine, som tjente derude, og min mor tænkte, at det sikkert var et godt sted at komme. Jeg var ude til en samtale, og derefter fik jeg plads som køkkenpige.

Jeg led forfærdeligt af hjemvé og græd mig i søvn hver eneste aften. Vi var tre piger i hovedbygningen, en kokkepige, en stuepige og en køkkenpige. Vi havde hver sit værelse. Det var sikkert flot efter den tids forhold, men jeg var ikke vant til at sove alene, og det forværede kun hjemvéen for mit vedkommende. Der var dog den fordel ved det, at jeg kunne græde, uden at nogen opdagede det. Jeg husker ikke, hvor længe jeg havde hjemvé, men det var ihvertfald længe.

Én gang om ugen havde jeg en halv fri-

dag, og da cyklede jeg altid hjem til far og mor. De boede dengang oppe på »Solhøj« (nu Oddervej 101, Højbjerg). Derudover havde vi én gang om måneden en hel fridag.

En almindelig arbejdsdag startede for mig kl. syv. Vi havde ingen pauser i løbet af dagen men fortsatte, til vi om aftenen var færdige i køkkenet, og alt var gjort rent og klar til næste dag.

Køkkenpigens mangeartede pligter

Som køkkenpige havde jeg det grove arbejde. Jeg skulle bl.a. slå duer ihjel. Nede ved hovedbygningen var der foruden hønseshus også et dueslag, og fru godsejer Hviid elskede duesteg. Hun viste mig, hvordan jeg skulle aflive duerne. Det var en rædselsfuld oplevelse for mig, skønt hun påstod, at det var en nem sag. Vi skulle først fange duerne i dueslaget, der-

Elva fodrer hønsene. Bygningen i baggrunden er den fløj, hvor tjenestepigerne boede.

I det gode vejr er køkkenpersonalet rykket ud på trappen. Øverst til venstre ses Elva.

næst skulle man klemme duerne et bestemt sted og på den måde kvæle dem. Jeg kunne næsten ikke klare det. Jeg syntes, det var synd for duen, og fik ikke altid fat det rigtige sted, hvor jeg skulle klemme. Jeg var derfor aldrig sikker på, om de nu var helt døde, når jeg slagtede dem. Jeg blev aldrig god til det, og jeg lærte aldrig at tage det som noget hverdagsagtigt. Fru Hviid blev naturligvis rasende og skældte ud, men lige lidt hjalp det. Hun måtte hjælpe mig, hvilket kun gjorde mig mere nervøs. Hun var jo Fruen, var en statelig dame og klædt i forment tøj med blykanter fornedet i kjolen.

Vi havde også høns. Dem lærte jeg derimod hurtigt at hugge hovedet af. Det var en del af mit job, men ikke en del, jeg var ked af. Jeg lærte snart at »bedøve« dem før slagtning ved at slå hønsenes hoved mod væggen - så var det bare at hugge

hovedet af, og vi havde naturligvis en del fornøjelse af at se hønsene løbe rundt uden hoved.

Som køkkenpige var det mit arbejde at pudse alt fodtøjet hver dag. Vi havde et rum i hovedbygningen, som udelukkende var beregnet til pudsning af fodtøj. Her blev alle pudsesager, klude og lignende opbevaret.

Der var tit gæster i lange perioder. De stillede også skoene ud til pudsning hver aften. Én af de kvindelige gæster, som boede der i meget lang tid, syede et meget fint lommelørklæde til mig. Det har jeg stadig gemt.

Et af mine hverv som køkkenpige var at få harer efter jagten samt, som tidligere nævnt, at slagte høns og plukke dem. Senere som stuepige skulle jeg stadig hjælpe til med at gøre vildt istand.

Vi havde to hunde. Den ene hed »Bar-

ry«. Det var lænkehunden, som stod lænket ved køkkendøren. Den anden hund var godsejerens jagthund. Hvad den hed, husker jeg ikke.

Storvask

Min løn som køkkenpige var 20 kroner om måneden. Derudover fik jeg kost og logi samt vask. Vasken skulle vi selv klare. Vi havde et vaskehus omme, hvor der var hønsehus. Her blev alt vasket, men da vi kun vaskede én gang om måneden, var der altid en masse. Det foregik på gammeldags manér med gruekedel og vaskebrædt. Derefter skulle det tørres og til sidst stryges. Det var faktisk et forfærdeligt arbejde.

Godsejerparrets yngste søn var inde som løjtnant. Han kom tit hjem og havde altid sit vasketøj med. I hans vasketøj var der mange sokker, som skulle vaskes i hånden. Når de var vasket, skulle de vendes for at kontrollere, at alt fnuller og skidt var kommet af. Fruen kom for at holde øje med, om vi huskede at vende hver eneste sok. Alt vasketøj skulle skylles i koldt vand, så det kunne være en både kold og klam oplevelse.

»Åle-Katrine«

På Vilhelmsborg fik vi stegt ål ca. én gang om måneden i sæsonen. Leverandøren var »Åle-Katrine«. Hun var en enlig dame og lidt af en særling, som boede i en jernbanevogn oppe i Skåde Bakker. Så vidt jeg husker, fangede hun ålene selv, og når de blev leveret, skulle hun gøre dem i stand. Dengang havde vi hvidskurede borde i køkkenet, og de var virkelig hvidskurede. Vi havde et køkken, hvor jeg arbejdede som køkkenpige - det har

nok været det, man i dag kalder et grovkøkken. Dernæst var der det rigtige køkken, hvor kokkepigen arbejdede.

Ved det hvidskurede bord stod »Åle-Katrine« og gjorde ål i stand. Hun havde et gemyt, så hun altid lød forfærdelig vred. Hun skældte ud over ingenting, og vi turde ikke komme i nærheden af hende. Hun gjorde alle ålene i stand, og vi skulle stege dem med det samme. De var så friske, at vi dårligt syntes, de var døde.

Mens hun var der, skulle hun have kosten, og hun skulle skure bordet bagefter, og det blev skuret efter alle kunstens regler. Hun var sikkert en dame omkring 60 år. Måske var hun alligevel slet ikke så gammel. Det er svært at aldersbedømme en ældre dame, når man selv er ung.

Gartneren og gartneriet

Foruden køkkenpige, stuepige og kokkepige var der en gartner. Vi havde drivhus, og herfra hentede vi tomater, agurker og hvad der ellers skulle anvendes i husholdningen. Gartneren var en gammel mand, som vistnok havde været på stedet i al sin tid. Han var lidt af en særling. I sommertiden cyklede vi tit ned for at bade om aftenen. Så var gartneren også med, og han badede altid i lange underbukser.

Hver dag til aften havde gartneren revet havegangene, som vi så naturligvis ikke måtte gå på. Når vi piger om aftenen var ude, turde vi derfor ikke andet end at tage en rive med, så vi kunne slette sporene efter os. Gartneren kunne godt finde på at sladre, hvis han opdagede, at vi havde været ude om aftenen. Vi luskede gerne om til forvalterboligen. Her foregik der som regel en masse.

Den gamle gartner på Vilhelmsborg.

Stuepigens påklædning og arbejdsopgaver

Efter knap et år som køkkenpige blev jeg forfremmet til stuepige, og jeg talte engang, at vi i hovedbygningen havde 52 værelser at holde i orden.

Som stuepige skulle jeg gå i sort kjole, sorte strømper og sorte sko. Kappen var hvid og sort. Sådan var uniformen hver dag, og det både sommer og vinter. Uniformen skulle udredes af lønnen, og det var forbudt, selv i den varmeste tid, at gå med bare ben.

Rengøring af stuerne hørte til stuepigens arbejdsopgaver. Soveværelset skulle jeg også passe foruden et bestemt antal af gæsteværelserne. At give fru Hviid massage, var også en del af mit arbejde, ligesom jeg skulle hjælpe hende i bad.

Jagtselskaberne

Vi havde tit store jagtselskaber i hovedbygningen, og da jeg avancerede til stuepige, blev det en del af mit arbejde at hjælpe til her. Der var oftest omkring 30 gæster, og bordet blev dækket med kongeligt porcelæn med hulkant. Var det ekstra store selskaber, hvor der blev serveret dyreryg, blev der engageret en udefra kommende tjener, men jeg skulle alligevel stå for det, da jeg var stuepige. Jeg skulle bl.a. være den første til at begynde med serveringen.

Når vinen blev serveret, skulle jeg altid først hælde lidt op til godsejeren. Han skulle vurdere, om vinen var god nok. Jeg var naturligvis rystende nervøs. Tænk, om jeg ikke gjorde det godt nok.

Det fine porcelæn og de fine glas skulle vaskes af i anretterværelset, men her var

Godsejer Lars Hviid med sin jagthund.

ingen vand indlagt. Vi måtte derfor bære baljer med vand ind til opvasken. De fine glas og det pæne porcelæn måtte nemlig ikke komme ud i køkkenet. Det kan i dag virke mærkeligt, men sådan var reglerne på stedet.

Når vi til festerne fik dyreryg, skulle godsejeren altid selv skære for. Under udskæringen stod han op, mens jeg andægtigt stod bagved.

Det værste ved festerne var under serveringen at bære de tunge fade med dyreryg. Jeg blev så træt i armen efter et stykke tid, at jeg begyndte at ryste på hånden. Der var dog altid nogle af gæsterne, som var hjælpsomme. Det var især godsforvalterens kone, som var gift med den ældste søn på godset. Hun anbragte sin egen hånd under min og hjalp mig på den måde med at bære fadet, mens hun tog, hvad hun ville have herfra. Det glemmer jeg hende aldrig for, og hun gjorde det hver gang.

På Vilhelmsborg fik vi også tit vildænder. Dem skulle jeg gøre i stand, og hvis vildænderne var skudt ovre i mosen, havde de en gennemtrængende smag af mudder.

Velbekomme

Min sidste pligt hver aften som stuepige var at servere aftenkaffen for herskabet. Den blev serveret helt oppe i den anden ende af hovedbygningen. Vi havde spise-stue i den ene ende af bygningen, så kom der nogle værelser og herefter deres dagligstue. Her opholdt de sig altid. Tænk sig at have en hel herregård og så kun opholde sig i ét værelse!

Som stuepige skulle jeg også modtage gæster i den store hall, hvor der var en

Elva Frømann Nielsen i 1941, samme år som hun blev gift.

trappe op til øverste etage.

En anden af mine pligter som stuepige var at gå op, banke på døren og sige: »Værsågod«. Jeg glemmer aldrig en gang, da jeg bankede på og kom til at sige: »Velbekomme«. I dag ville man sikkert bare have moret sig over det, men dengang var jeg helt knust. Det var pinligt, og jeg følte, at alle kiggede på mig.

Mens jeg var stuepige, blev jeg ofte lånt ud til forvalterboligen, når de havde gæster. Det var naturligvis ikke noget, jeg fik betaling for. Kun hvis de derovre syntes, at de skulle give mig noget for mit arbejde. Pligten med at hjælpe til i forvalterboligen kunne jeg ikke frasige mig. Den var tvungen. Ofte fik jeg slet ingen betaling for arbejdet, hvis stemningen var blevet lidt for høj, når jeg skulle hjem til mit værelse. Men jeg husker tydeligt, at mange af de »fine« herrer nærmest forventede, at de kunne få os med ind på værelserne.

Ak, hvor forandret

Elva Frømann Nielsen var ansat på Vilhelmsborg, til hun var omkring 17 år. Hun skulle da have været kokkepige, men syntes, hun havde lyst til at prøve noget andet. Hun fik derefter plads i huset først i Århus og sidenhen i Højbjerg.

I 1941 blev hun gift med Knud Nielsen, og de bosatte sig i Højbjerg.

I løbet af årene 1943-58 fik ægteparret fire børn, og Elva og Knud Nielsen bor i

dag som pensionister stadig i Højbjerg.

For et par år siden besøgte Elva hovedbygningen på Vilhelmsborg for at gense sin tidligere arbejdsplads, men det blev et sørgeligt gensyn. Alt bar præg af vanrøgt og vandalisme, og de før så smukke tapeter og velholdte parketgulve var skamferede til næsten uigenkendelighed. Hun havde faktisk svært ved at genkende sin tidligere så velholdte arbejdsplads.

Årshushistorie: metalstøberiet Trio

Af Robert Poulsen

Det følgende er et udsnit af forfatterens erindringer, som han har skrevet til sine børn. Han blev født i Aarhus i 1937.

Jeg vil fortælle om min fars (Jeres bedstefars) metalstøberi Trio. Det lå inde i baggården, med indgang gennem porten til Herluf Trollesgade nr. 42. Min far hed Niels Peter Chr. Poulsen.

Når jeg nu tænker tilbage på tiden - det

var lige efter krigen - så må jeg sige, at han gjorde det godt dengang, den gamle. Havde han haft styr på økonomien, havde han med garanti startet et kæmpefirma. Kreativitet og mod, det havde han i overflod.

Aluminiumspanderne

Han startede med at støbe aluminiumspander, med sekskantede mønstre nede i

Herluf Trollesgade 42 som det ser ud i dag. Indgangen til den daværende fabriksgård. Bag vinduet til venstre var der dengang en fiskeforretning, og bag vinduet til højre en slagterforretning. »Jeg blev sgu da forbavset, da jeg så det igen - var det ikke større? Da jeg var barn, var det bare så mægtig stort« (Robert Poulsen).

bunden. Jeg kan huske, at bedstefar havde en lille modelsnedker til at lave sine træmodeller af panderne i de forskellige størrelser. Og samtidig drejede han håndtagene til panderne.

Denne modelsnedker havde sit værksted omme i en baggårdsbygning, i Mejlgade. Der var ikke nogen bestemt kontortid. Så når bedstefar skulle have noget lavet, skulle vi børn rundt på de forskellige værtshuse i Mejlgade for at finde ham. Han var aldrig på sit værksted. Men han var en meget dygtig håndværker.

Når bedstefar omsider fik en træmodel fra ham, limede han bivoksen ned i selve bunden af panden, så mønstrene fik de sekskantede tegninger, der er i en bikube. Når vokset var limet på, blev træmodellerne malet over med en rød farve, og var derefter klar som støbemodel.

Bivoksen fik vi, ved at vi børn fandt et hvepsebo inde i skrænterne i Riis Skov, som vi så gravede op, og de celler, der var, tog vi med hjem til bedstefar, som derefter skar pladerne til og kogte voksen af i en gryde.

Derefter støbte han to modeller i gibs, »en som overpart og en som underpart«. De blev støbt i nogle jernrammer, på en sådan måde, at når de blev sat sammen, havde de det hulrum, som dannede selve panden.

Når han havde lavet støbemodellerne, lagde han en jernramme ovenpå, hvorefter han dryssede lidt wienerkalk på gibsmodellen, så støbesandet nemmere kunne slippe gibsmodellen igen. Så kom han fugtigt støbesand ned i rammen og stampede det fast med enden af en tynd pind. Sandet skulle altid have en bestemt fugtighed, for at det kunne stemples fast sam-

men. Der skulle laves en overpart af panden, med et indløb til det flydende metal, samt en underpart. Jo tyndere stampepinden var, jo hårdere kunne sandet stemples. Efter at overparten og underparten var lavet i sandet, blev de forsigtigt sat sammen. Hvorefter det flydende aluminium blev hældt ned gennem indløbet - og så skulle der gerne være en pande indeni, når aluminiumet var blevet koldt, og sandet blev slået i stykker.

Mange gange, hvis sandet ikke havde været fugtigt nok, eller ikke var stampet nok, kunne man høre et lille »flop« fra nogle af kasserne. Det var så overdelen, der faldt ned i underdelen. Så var det bare med at komme ud fra støberiet, for bedstefar kunne godt få nogle gevaldige raserianfald, også når sådan noget skete. Så fløj der jernrammer rundt i støberiet.

Det var også et stort stykke arbejde, der blev lagt i sådan en kasse.

Lige efter krigen var der store problemer med at få fat på aluminium. Derfor fik bedstefar startet en indsamling af mælkekapsler rundt om på skolerne. Kapslerne, der sad på alle glasmælkeflaskerne, var dengang lavet af aluminium.

Hver gang der så kom et ordentligt læs hjem, skulle Leif og jeg sortere alt det fra, der ikke var aluminium. Det var en god forretning for os, for det bly, vi fandt, fik Leif og jeg lov til at beholde. Alle tomme tandpastatuber var dengang lavet af bly. Så det bly, der var, solgte vi videre til en klunser, der boede omme i Ivar Huitfeldts Gade.

Denne klunser købte næsten alt. Jeg kan huske, når han kom trækkende med sin cykel ned gennem Herluf Trollesgade, råbende: Kluuude købs - kluuude købs.

N.P.Chr. Poulsen, født 1911, aluminiumsfabrikant, som forfatteren husker ham »i hans sædvanlige optimistiske daglige facon«.

Og hvis folk havde tøj til overs, solgte de det til ham. Det, der gav flest penge, var tøj, der var lavet af uld. Alt kunne man genanvende dengang.

Genbrug af flyvrag

Senere fik bedstefar en medejer i firmaet, Vestergård hed han. Vestergård havde et stort skib (en stenfisker), der lå til kajs nede i Århus havn.

Han kom med, især fordi aluminium dengang ikke var til at skaffe. Derfor fandt de på at fiske de flyvemaskiner op fra havet, der var blevet skudt ned under krigen.

Så I kan nok forstå, at det var sjovt for os børn, når han kom hjem i gården med en flyver.

Flyene var lavet af aluminium, og det skulle slås i små stykker, så det kunne komme ned i en smeltedigle, som stod

nede midt i ovnen. Når aluminiumet var blevet varmet op til en bestemt temperatur, blev det flydende.

Vi børn var med til at slå flyene i stykker. Men vi sad selvfølgelig mest nede i selve flyvemaskinen, og kæmpede imod tyskerne. (Jeg vandt mange kampe).

Skipper Skræk

Men tiden gik, firmaet voksede og blev udvidet med en støbemester, som hed Anton. Jeg syntes, han lignede Skipper Skræk, når han gik med sin pibe i munden, og skjortearmerne rullet helt op i armhulerne. Han var en meget flink og rar mand, og han var en god arbejder.

En dag fik Anton en besparende idé. Over ovnen var der et stort hul i taget til udluftning. Anton fandt på, at man kunne hejse en vinge ned gennem hullet, og direkte ned i diglen. UHA - UHA. Det skulle han aldrig have gjort. For det hele eksploderede med et ordentligt brag, og Anton kom løbende ud, klistret til af varmt aluminium, over hele kroppen.

Heldigvis stod der lige udenfor støberiet et stort vandkar, som han hoppede ned i. Men han mødte da på arbejde næste dag. Han var altid på arbejde, hver dag året rundt.

Anton havde en gammel motorcykel. En Indian, med sidevogn. Denne motorcykel havde et bakgear, så når snedriverne var blevet så høje, at han ikke kunne komme igennem på normal vis, vendte han motorcyklen og kørte baglæns. På arbejde, det skulle han.

»Fuld som en allike«

Der blev også ansat to metalslibere. Hans og Karl hed de. De blev ansat til at slibe

og polere, de støbte pander. Det var et par rigtige humørbomber. Hans var bokser i FAK.

Jeg må lige indskyde, at dengang havde jeg en tam allike, som jeg havde fundet, da den var lille og var faldet ud af sin rede. Om dagen boede den ovre på slibe-riet. Den fik navnet Jokum. Den sad enten på min skulder eller på mit cykelstyr, når jeg var hjemme. Når det blev aften, sad den altid og sov ude i køkkenet, oppe på vandhanen. Men - hvis så frøken Nielsen kom ind ad køkkendøren, skældte Jokum hende ud, og vi måtte allesammen ud for at berolige dem begge, bagefter. Det var kun frøken Nielsen, den skældte ud.

Det skete indimellem, når jeg havde været i skole og kom hjem til Jokum, at de banditter til Hans og Karl havde drukket Jokum fuld. Somme tider kunne den slet ikke sidde på sin pind, og Hans og Kari var selvfølgelig lige så fulde. Det var snaps, de drak, alle tre, og det var gerne om torsdagen, når Hans og Karl havde fået deres løn. Dengang fik man altid ud-betalt sin løn kontant, i en lønningspose hver torsdag til fyraften.

Mødte konerne ikke op om torsdagen til fyraften og fik fat i både deres mænd og lønnen, smuttede mændene ned på de små værtshuse og brugte mange gange alle deres penge.

Senere, da Karl kom ud til G.A.L. Thorsen som sliber, og skulle slibe stålvaske, kom han til skade. Han fik sine bukser viklet ind i slangepudseren, så hans lille mand revnede. Men han fik den da syet sammen igen, så han kunne tisse. Karis store problem blev, at hver gang han så sin kone ved sengetid, når de gik i seng, sprang såret op. Desværre gik der så

lang tid, inden Kari var klar igen, at konen fandt en anden mand.

G.A.L. Thorsen

Tiden for bedstefars firma var god. Men pengene til at investere med var små. Derfor kom G.A.L. Thorsen på dette tidspunkt ind i firmaet, så der kunne komme lidt kapital til.

Det første, der blev købt, var en gammel Atlas-presser. I presseren blev der sat en stålform. En overpart og en underpart. Derefter hældte Anton det flydende aluminium ned i underparten, hvorefter han kørte presseren sammen, og vupti - så var der en pande. Det var en hel revolution, så der blev lavet pander i tusindvis, lige pludselig.

Det sværeste ved at støbe med en presser var doseringen af det flydende metal. Kom der for lidt i, var der ikke nok aluminium i støbeformen. Så blev panden ikke hel, og kom der for meget i, blev det overflødige varme metal slynget rundt i hele støberiet.

Alle arbejdere gik altid rundt med brandsår over hele kroppen, og deres tøj var oversået med små brandhuller.

Nu hvor Thorsen var kommet ind i billedet, kunne han se, bedstefar havde nogle evner, der var værd at bygge videre på. Det var dengang Thorsen eksperimenterede med at trække stålvaske op i en presser. Så han ansatte bedstefar i sit firma efter at have købt støberiet. Thorsens stålvaskefabrik startede ude i »Gennemgangsleiren«, det var nogle lave bygninger, som lå ude ved Marselis Boulevard, der, hvor Teknologisk Institut ligger i dag. Jeg mener, at »Gennemgangsleiren« var fra besættelsestiden, et sted, hvor tysker-

Den legendariske G.A.L. Thorsen, som mange stadig husker ham, optaget af et af sine projekter. Han overtog Trio i 1952.

nes fanger blev opbevaret til senere deportering.

Øverst i barakken og ud mod Marselis Boulevard var der et blikkenslagerværksted, som ejedes af en, der hed Karl (ikke bedstefars Karl). Karl lavede stål køkkenvask til Thorsen. Dem lavede han ved at svejse flere stykker rustfri stålplader sammen, - forme og slibe det, så det efterhånden blev til den stålvaske, vi kender i dag. Han kunne lave to stålvaske om dagen, når alt gik godt.

Derfor blev Thorsens stålvaske med ét den succes rundt om i verden, som den gjorde.

Nedenfor Karls værksted fik Thorsen lejet nogle lokaler, væltede en mur ud til gården og fik en gammel stor Atlas presse sat ind i barakken. Hullet i muren var der i al den tid, hvor der blev eksperimen-

Fabriksbaggården i Herluf Trollesgade 42 er nu helt ryddet og gjort til grønt område. Den hvide mur midtfor, muren til højre og den lille stump mur forrest til venstre i billedet er det sidste, der er tilbage af Trio.

teret med at trække stålvaske op i et træk. Teoretisk skulle sådan et træk ikke kunne lade sig gøre, men Thorsen troede på det, og brugte også mange penge på det, og det lykkedes da også til sidst.

Bette Jørgen

Dengang var Thorsen også så heldig at finde en værktøjsfabrikant, der hed Jørgen Christensen. Bette Jørgen, som alle kaldte ham. Han var en troldmand til at lave værktøj, så det var kombinationen Bette Jørgen og Thorsen, der gjorde den opfindelse.

Leif og Freddy kom senere i lære nede på Bette Jørgens værksted, som lå nede i Grønnegade. Også inde i en baggård.

Leif kunne fortælle mange historier om Bette Jørgen: han var ikke ret stor, blev aldrig vasket, heller ikke tøjet. Han gik altid i det samme tøj, og når buksebenene eller ærmerne blev lidt for trevlede, klippede han lidt af. Derfor så det sjovt ud, når han kom gående, for buksebenene var ikke lige lange. De trevlede jo ikke lige

meget på begge bukseben, og samtidig gik han på en lidt sjov måde, da han engang havde været i klemme i en presser.

Leif fortalte, at engang hvor de var ude på en trikotagefabrik for at reparere en maskine, blev der ringet efter Bette Jørgen, at han skulle komme hjem. Så Jørgen Christensen tog sin kittel af og smed den på gulvet, hvor han stod, og skyndte sig ud af døren.

Nu skal det lige siges, at kitlen var i samme stand som bukserne, det var bare ærmerne, det gik ud over, når de efterhånden var slidte. Men da Jørgen var smuttet ud af døren, tog pigerne på trikotagefabrikken kitlen, vaskede den og lappede den. Hvorefter de strøg den og lagde den pænt sammen på det samme sted, hvor Bette Jørgen havde smidt den. Så da han kom tilbage, kunne han jo ikke finde sin kittel. Alle på fabrikken var spændte på at se, hvordan han reagerede. Han blev selvfølgelig gal, som han altid var. Men den pyntede da på ham, sagde Leif, da han endelig fik den på.

»Borgen Kalø med hele fogediet, som herr Klaus af Limbæk har det«

Den først kendte panthaver og høvedsmand på Kalø var en anden eller tredje generations-indvandrer fra Holsten og stenrig. Han måtte være indstillet på at forsvare sine økonomiske interesser i den store politik.

Af Preben Dollerup

Den rette belysning forvandler - i hvert fald i denne beskuers øjne - den maleriske borgruin i århusbugtens inderste vig til en romantisk baggrundskulisse for et historisk drama.

Virkeligheden var mere forretningsmæssig end stemningsfuld. Derom handler denne artikel.

Første gang, vi træffer navnet på fæstningen Kalø efter nedrivningen 1320, er i 1340, hvor navnet findes i seks forskellige dokumenter. Denne periode spænder fra den kullede grev Gerts oplæg til invasionen i Nørrejylland i begyndelsen af året, over Niels Ebbesens drab på greven 1. april og til hen på sommeren, hvor Jyske Krønike siger om Valdemar Atterdag: »...idet han nu drog op til Viborg ting, blev han kåret af de danske ved St. Hans tid.«

Jeg vil, såvidt det spinkle kildegrundlag gør det muligt, forsøge at give et indtryk af

- a) lensmanden, dvs. panthaveren på fæstningen Kalø, hans sociale status, private besiddelser og formue,*
- b) lensmandens statsretslige stilling,*
- c) det administrationsområde, »fogedi«, som lå under slottet, og de dertil hørende indtægter, og dermed hans samlede økonomiske styrke eller svagheit.*

Sammen med en eventuel analyse af tidens militære forhold og især borgenes rolle deri, kunne denne viden - eller rettere disse opfattelser - danne basis for et senere forsøg på at forstå, hvilke politiske muligheder og risici besiddelsen af borg og fogedi må have udgjort for slotschefen på Kalø i de skiftende politiske situationer under kong Valdemar Atterdags regering.

Borgherre, storgodsejer, forretningsmand

Den første chef for Kalø Slot og fogedi, vi kender, er ridder Klaus Limbæk¹, der efter al sandsynlighed har haft posten, siden grev Gert i 1338 byttede sig til områderne omkring slotsholmen og vel umiddelbart efter begyndte byggeriet af sin fæstning. Nogle rester af Gerts og Limbæks byggeri ligger stadig under en nyere borg. Herr Klaus har allerede i 1340, da slottet dukker op i dokumenterne, borgen og administrationsområdet i pant, først af greven, derefter af grevens sønner og endelig af den sønderjyske hertug. Det er derfor sandsynligt, at han fra begyndelsen har lånt den kullede greve penge til at opføre den store borg i århusbugten.

Klaus (Mulerch eller Mulerth) Limbæks slægt kan føre tilbage til Slesvig via

navnet, der efter tysk skik er et stednavn og ikke et farsnavn som dengang sædvanligt i Danmark.

Lembek var og er en landsby på nordsiden af Ejderen, umiddelbart øst for Rendsburg². En bæk, Lembek, løber gennem landsbyen og har givet bebyggelsen navn. Landsbyen er beliggende i et område af Sønderjylland, der næppe nogensinde har talt dansk og først er blevet opdyrket af holstenske kolonister³.

Limbæk'ere træffer vi i den sønderjyske hertugs tjeneste i 1313, en af dem som marsk⁴.

De nøjagtige blodsband forud for den kaløske slotshøvedsmand er ikke kendt. Det i øjeblikket bedste bud⁵ er, at ridder Klaus var søn af den Otte Limbæk, der skrev sig af godset Boller på sydsiden af Horsens Fjord⁶, og en datter af stormanden Niels Eriksen (Gyldenstjerne). Klaus Limbæk var altså ikke tysker, men efterkommer på fædrene side af holstensk adel.

Det er iøvrigt tvivlsomt, om denne skelnen er politisk og juridisk relevant. Se 2. afsnit om »Kalø, Limbæk og statsretten«.

Fortalt i datoer er historien om Klaus Limbæk og Kalø ganske kort. I 1337 træffer vi Claus Limbæk som grev Gerts statholder i Nørrejylland⁷ og i 1338 som leder af grevens retterting i Århus⁸. Det er i dette år, at »Limbæks Kalø« må antages at være bygget. I 1340 ved vi med sikkerhed, at han var panthaver på slottet. Et dokument siger: »borgen Kalø med hele fogediet, således som herr Klaus af Limbæk har det«⁹. Sidste gang han nævnes som sådan, er 1353, i en fredstraktat mellem kong Valdemar 4. Atterdag og de holstenske grever, på hvis side Limbæk var at finde¹⁰. Imidlertid er det først i 1364, vi hører

om en anden høvedsmand på fæstningen i århusbugten¹¹. Hvis det overhovedet er muligt at spore året for og årsagen til Limbæks retræte fra borgen, vil det i hvert fald kræve en meget grundig politisk analyse, som endnu ikke er foretaget.

I den sidste kilde om Klaus Limbæk, i 1368 under optrækket til den anden hanseatiske krig, optræder han som de holstenske grevers foged på slottet i Ribe, altså påny som militær modstander af Atterdag¹². Han er muligvis død omkring nytår 1372. 26. januar 1372 havde de holstenske grever i hvert fald overdraget Riberhus til den anden jysk oprører¹³.

Klaus Limbæk var en pengestærk mand. I 1362 må hans gods have haft en værdi, der svarer til omkring 600 bøndergårde i 1400-tallet. Det gør ham antagelig til Danmarks rigeste privatperson¹⁴.

Kilderne giver os kun sporadiske indtryk af detaljerne af Limbæks velstand. Den nøjagtige oprindelse til blot noget af hans umådelige godsrigdom kan vi, udover naturligvis familieformuen, kun finde i et enkelt tilfælde. I en, iøvrigt dunkel, handel overtog Limbæk godset Sandgrav med den tilhørende, nu forsvundne borg i Framlev herred, Århus amt, fra Stig Andersens broder Uffe. Godset blev dækning for gæld, Stig Andersen den Yngre havde stiftet¹⁵. Limbæk har altså ikke alene fungeret som pengeudlåner i det helt store format overfor grev Gert og hans efterfølgere som panthaver på Kalø, men også i forholdsvis mindre sager overfor andre.

Tilfældigt bevarede samtidige dokumenter, som sikkert kun er en brøkdel af de dengang udstedte om Limbæks godshandler, placerer hans besiddelser i hele Jylland fra nord til syd. Fra Vendsyssel

hører vi i 1355, at han overtager en gård i Øster-Idskov sydvest for Sæby i Skovbo herred med blandt andet en mølle¹⁶. Fra Østjylland er det en i dag forsvundet lokalitet »Alengy« i Østbirk sogn nordvest for Horsens, også med en mølle, der på den måde erindres¹⁷. I Sønderjylland optræder en hel mængde gods i et og samme dokument¹⁸. Sydøst for Kolding i Nr. Tyrstrup herred ejede han gods i Stenderup, Bjert og Sjølund. Desuden i Genner sogn i Sdr. Rangstrup herred nord for Åbenrå og i Sommersted sogn i Gram herred nordvest for Haderslev. Foruden hvad der løst beskrives som »al deres gods i Barvid syssel med flere breve på samme gods«. Da Barvid Syssel strækker sig fra Lillebælt mellem Kolding og Genner Bugt til Vesterhavet, siger oplysningen desværre kun, at godsmængden har været betydelig.

Andetsteds fra¹⁹ ved vi, at Limbæk i Vendsyssel også ejede borgen Rugtved i Albæk sogn sydsydvest for Sæby. Herunder lå i hvert fald senere mindst 65 gårde, hvoraf vel en del i det nærliggende Idskov. 20-25 kilometer nordvest for Århus sad han inde med Næsfærggård i Vorup sogn, Galten herred, med Granslevholm og Hasager i Granslev og Skjød sogne i Houlbjerg herred. I Sønderjylland nævnes også borgen Skinkelsborg i Søndre Stenderup sogn, Nørre Tyrstrup herred. Det ligger på halvøen sydøst for Kolding.

Til denne godsmængde skal, i hvert fald tidvis, lægges pantelenet Kalø og i Sønderjylland muligvis Tørning Slot vest for Haderslev med tilhørende fogedi. Disse to områder behandles i afsnittet »Kalø som kapital«.

Et par sene dokumenter tyder på, at ridderen også gav sig af med handel. I hvert

fald havde en navngivet person uden Limbæks vidende solgt hans kogge, som han derfor krævede tilbage²⁰. En kogge var en særlig rummelig skibstype af buttet udseende²¹. Den hyppigste anvendelse af et sådant skib må have været transport af varer, selv om den også ved given lejlighed kunne føre tropper frem.

Cheferne for de kongelige-hertugelige-grevelige slotte har været velorienterede om de økonomiske muligheder i deres administrationsområde. Først og fremmest på grund af det net af informanter, som undervasaller og lokalt placerede funktionærer udgjorde. De har også haft god lejlighed til at skaffe likvid kapital til eventuelle fordelagtige investeringer²².

Desuden har de kunnet tilbyde en særlig pengeservice, som krævede en militært sikret bygning. Vi får et glimt af tidens bankforhold gennem et dokument²³, som Peder Vendelbo, tidligere drost, Sankt Hansdag 1343 udstedte til »den gode mand Ivan Rostrup«. Vendelbo havde pantsat halvdelen af Gern herred til Rostrup for 50 mark lødigt sølv. Rostrup skulle nyde indtægterne fra området i to år, til de 50 mark skulle betales tilbage. Indtægterne i de 24 måneder udgjorde forrentningen.

For at parterne kan være på den sikre side, lader Vendelbo skrive:

»Jeg lover yderligere samme Ivan at tilbagebetale ham de omtalte penge helt ud i Skanderborg eller på Bjørnholm eller et andet sikkert sted i Nørrejylland, hvor hans fornævnte penge ikke kan fratages ham.«

Skanderborg var et kongeligt slot, til tider i holstensk besiddelse. Bjørnholm i Tirstrup sogn, Sønder Djurs herred, var

Stig Andersens private borg. Herr Peder Vendelbos egen privatborg, Karmark, lå mellem Randers og Viborg. Ivan Rostrups adresse er ukendt.

Havde de to rigmænd haft deres gods nær Århusbugten, var overdragelsen af de 50 mark lødigt sølv formentlig sket på Klaus Limbæks Kalø. Limbæk ville som rangsperson med militært personale for hånden kunne garantere den ene part mod væbnede overraskelser fra den anden. Og begge parter mod de røverbander med eller uden adelstitler, der ofte nævnes i kilderne²⁴.

Kalø og statsretten

Grev Gerts ret til at bygge en borg på Kalø ligger i den traktat, han 10. januar 1332 sluttede med Kristoffer 2. Det skete efter kongens katastrofale nederlag nær Slesvig by det foregående års 29. november. Kristoffer overdrog Gert Jylland og Fyn som

pant for 100.000 mark. Klaus Limbæk var derfor den kullede greves vasal, på samme måde som han i en anden situation ville have været vasal af den danske konge. Hvor han ellers ville have været »kongens mand«, var han nu »grevens mand«. Greven var hans »herre«, som kongen ville have været det. Skiftede herskabet, skiftede også vasallens loyalitetsforpligtelse, i hvert fald statsretsligt set.

Afgørende var geografien. Godsejeren i en lensherres land var lensherrens vasal. Derfor hedder det, da grevesønnerne og den sønderjyske hertug efter Gerts død i 1340 bytter land, så hertugen får Nørrejylland og greverne hans hertugdømme:

»Fremdeles skal hertugen til os henvise alle sine mænd, som har gods i de lande, som hertugen har sat os i pant. De skal hylde os og aflægge ed til os, således som (herre)mænd retmæssigt skal gøre det over for deres herre. På samme måde skal

Kalø, dæmningen fra fastlandet til slotsholmen. Pennetegning i tusch af Aage Bruun Jespersen.

vi henvise vore mænd, som vi har i Nørrejylland, til hertugen»²⁵.

Klaus Limbæk ville altså, hvad enten historikere foretrækker at kalde ham holstener, slesviger, dansker eller indvandrer-efterkommer, være juridisk forpligtet til at bytte (over)»herre«, hvis de overordnede rettigheder til den borg og det fogedi, han kommanderede og administrerede, blev overført til nye (over)»herrer«.

Med ham ville følge en hel pyramide, hvoraf han selv var toppen²⁶. Som lensmanden Limbæk var forpligtet til at følge sin herre i krig med en aftalt skare soldater, således skyldte også vasallens undervasaller deres nærmeste lensherre troskab og militærfølge med deres mandskab.

Aksel E. Christensen har i sit studie over problemet feudalitet/ikke-feudalitet i Danmark peget på et bestemt dokument som særlig lærerigt. Det stammer fra tiden efter forliget mellem Atterdag, de holstenske grever og hertugen af Sønderjylland med tilhørende pantebytte. Hertugen truer fogederne på Riberhus, altså sine vasaller. Hvis de ikke inden 27. maj 1341 aflægger mandsed til Atterdag og derved erkender at være Atterdags vasaller, da vil hertugen løse sine vasaller i Ribe len fra deres troskabsed til sig, hertugen, og i stedet henvise dem til at være Atterdags mænd. Forudsætningen for denne trussel har været, at undervasallerne i Ribe len har været forpligtede overfor fogederne på Riberhus, men kun fordi disse repræsenterede hertugen, der var lensherre. Forpligtelsen overfor lensherren gik forud. Derfor kunne hertugen opsigte deres forpligtelse overfor slotsfogederne.

Situationen er speciel, fordi den ed, som hertugens slotsfogeder skulle aflæg-

ge, var af formel karakter. Den betød egentlig kun, at Atterdag havde ret til at indløse slottet ved at betale pantesummen. Selv om fogederne aflagde ed til Atterdag, var de alligevel hertugens mænd.

Men strukturen i forpligtelserne overfor lavere og højere lensherrer er ganske klar. Christensen skriver: «Vi præsenteres her for en vasalpyramide i fire trin: konge, panteherre (hertugen), slotsfoged og herremænd, og under de sidste har vi endda et femte led: bønderne i værn hos herremanden.»

I denne pyramide er Klaus Limbæk som panthaver og vasal identisk med slotsfogden. Hans undervasaller i Kalø's administrationsområde skyldte ham krigsfølge, fordi han repræsenterede hertugen på samme måde, som han tidligere repræsenterede greven og senere kongen. Han har også måttet aflægge midlertidig troskabsed til Atterdag, ligesom kollegerne på Riberhus blev tilskyndet til.

Den juridiske konsekvens af Aksel E. Christensens opfattelse, anvendt på Klaus Limbæk og Kalø, må være, at lensherren, det være sig en holstensk greve, en sønderjysk hertug eller en dansk konge, har kunnet frigøre Limbæks vasaller fra deres militære forpligtelser overfor Limbæk og i stedet overføre dem til en anden vasal eller til sig selv.

Kalø som kapital

De dokumenter, der må være affattet og besejlet, da Klaus Limbæk lånte greven omkring 10.000 mark sølv og til gengæld fik Kalø slot og fogedi i pant, kendes ikke længere. Men vi kan sammenligne med forholdene omkring den store borg Hinds-gavl på Fyn og slottet Koldinghus, som

grev Gert begge pantsatte til holstenske adelsmænd. Det er kun de økonomiske vilkår, vi kan danne os et indtryk af.

Hindsgavl med halvdelen af Fyn blev i begyndelsen af 1330'erne pantsat til Henneke Hummersbüttel²⁷. Hummersbüttel skulle opkræve samtlige beder, altså særskatter, samt kirketiende, told og møntindtægter »med al nytte, alle frugter og alle rettigheder«. Desuden får han ret til halvdelen af beder og kirketiende i fogediet og byen Kolding, i hele hertugdømmet Sønderjylland »og i alle de købstæder, der findes der, samt i fogediet og byen Ribe« - foruden indtægterne fra Langeland. Men en gruppe skønsmænd skulle på forhånd opgøre Gerts gæld til Hummersbüttel. Derefter skulle Hummersbüttel have denne gæld betalt ud af de indtægter, han blev tillagt i aftalen. Resten skulle gå til grev Gert.

Der var indbygget sikkerhedsventiler. Hvis fjender skulle fratage Hummersbüttel Hindsgavl slot, skulle Gert i stedet overlade ham borgen Tørning. Gik også Tørning tabt for ham, skulle Hummersbüttel overtage det østholstenske slot Plön i det nuværende Holstensk Schweiz som endelig afregning for grevens gæld.

Den juridiske opsætning af panteforholdet viser altså, at Gert ikke skal forrente sin gæld til Hummersbüttel. Hummersbüttel skal føre regnskab over indtægterne af Hindsgavl og det halve Fyn, men derudaf kun beholde selve lånet, foruden - må man gå ud fra - udgifterne til drift og administration. Det vil formodentlig sige, at hans mulighed for at tjene på långivningen har ligget i kreativ regnskabsføring, og at denne form for forrentning har været anerkendt praksis.

Dokumentudvekslingen mellem lensherren og hans holstenske vasal på Koldinghus og i Kolding fogedi er gået tabt. Men der er bevaret to kontrakter, der kaster lys over panthaverens økonomiske vilkår²⁸. Fogden på Koldinghus, ridder Timme von Godendorp, pantsætter halvdelen af møllen i Vejle til Henneke Bymand, der må være en borger i byen. Godendorp overlader Bymand »halvdelen af møllen« for 70 mark lybsk med alle de rettigheder, der hører til møllen »både overfor dæmningen og nedenfor i engene, i fiskevand, i møllen og i alt som findes der...« Hvis Bymand bygger til, regnes det til hans fordel, altså at ridderens gæld forøges. Hvis møllen går til »i herrekrig«, det vil sige krig mellem lensherrer, skal ridderen bygge den op igen i løbet af fire uger. Sker der et dæmningsbrud, skal dæmningen genopbygges af dem, der plejer at gøre det arbejde, formodentlig fæstebønder under møllen.

I det andet brev er Godendorps gæld steget til det dobbelte, men til gengæld pantsætter holsteneren hele Sindbjerg sogn, nordvest for Vejle ad den nuværende vej til Viborg, i Nørvang herred, Jelling syssel, til Bymands fri rådighed, med sognets »visse og uvisse« indkomster. Udtrykkeligt nævnes tiende, retsafgifter og ekstraordinære indtægter. Disse penge skal ikke gå fra Godendorps gæld. Tilmed forpligter Godendorp sig til at overtage alle gældskrav på sognet, der måtte komme.

Bemærkningen om Godendorps erstatningsansvar i »herrekrig« peger på, at mølle og sogn må være krongods. Baggrunden for denne del af aftalen må være, at lensherrer er og kan anses for ansvarlige for »herrekrig«, men ikke for andre

ulykker, der rammer pantet, det være sig naturkatastrofer som dæmningsbrud eller menneskeskabte som for eksempel freelance røvtogeter udenfor en lensherres kontrol. Havde pantet været Godendorps private ejendom, ville der ikke være grund til, at han som privatmand erstattede pant-haverens tab.

I samme retning peger holstenerens løfte om at indløse alle panter, før han eventuelt giver afkald på Koldinghus med fogedi.

Godendorps tilsagn ville nemlig være unødvendigt, hvis mølle og sogn havde været Godendorps private ejendom. I så fald havde hans forpligtelse været gyldig, uanset hvor han bosatte sig.

Garantien ville også være unødvendig, hvis Godendorp havde overtaget pantediset fra den rendsburgske greve på samme vilkår - løbende regnskab - som Hummersbüttel på Hindsgavl. I så fald ville transaktionerne med Henneke Bymand være bogførte, godkendte og derefter i hvert fald formelt uanfægtelige. Men drejer det sig om krongods, hvoraf indtægterne i pantetiden ukontrolleret gik i panthaverens lomme, ville Godendorps efterfølger som foged eller en taksator muligvis kunne betvivle bortpantningens lovlighed.

Dokumenterne peger altså på, at Koldinghus har været et fogedi, hvor panthaveren kunne nyde indtægterne, så længe panteaftalen var i kraft. Indtægterne bliver derved at sammenligne med forrentningen af den investerede kapital.

Godendorps kontrakt om Koldinghus har svaret til den aftale²⁹, som hertug Valdemar af Sønderjylland i 1344 indgik med Henneke Limbæk, søn af Klaus. Hertugen

pantsatte til Limbæk Lundtofte herred »med alle til herredet hørende rettigheder, store og små, og klart og tydeligt med al ret, gavn og nytte, frihed, tjenester, ydelser, bøder, visse og uvisse indtægter, beder...«, indtil lånet er tilbagebetalt.

»Men de frugter eller indtægter, som han i mellemtiden oppebærer, skal ingenlunde afregnes i hovedstolen.« Lundtofte herred er det sydøstligste i Jylland og strækker sig fra Åbenrå og Als fjorde til Flensborg fjord.

11. februar 1340³⁰, prøvede grev Gert at presse den sønderjyske hertug til at overtage den usikre investering Nørrejylland. Gert foreslog da, at hertugen til panthaverne på Koldinghus og Bygholm skulle betale 5.000 lødige mark, forudsat at pantesummen løb så højt op. Hvis den ikke løb så højt op, skulle det overskydende overføres til pantesummen på borgen Gottorp. Det betyder, at værdien af Godendorps pantebesiddelser skulle vurderes og udbetales til ham.

Pantekontrakten om Koldinghus mellem Gert og Godendorp må have været sådan indrettet, at pantet blev værdisat ved indgåelsen og afslutningen af overenskomsten. Foringelse skulle bæres af panthaveren. Ejendommeligt nok nævnes muligheden for værdiøgelse ikke. Hans for tjeneste var forskellen mellem fogediets løbende indtægter og udgifter og er vel uformelt blevet betragtet som værende på linie med afkast af kapital, altså forrentning af det oprindelige lån. Dette har sandsynligvis været de »5.000 lødige mark«.

Hvor en panthaver, som i tilfældet Koldinghus, kunne nyde fogediets løbende indtægter, har han haft interesse i at beva-

re pantet så længe som muligt. Med mindre han, for eksempel ved en fejlbedømmelse eller af politiske grunde, har gjort en dårlig forretning ved at låne panteherren så meget, at det ikke svarede til indtægterne fra pantet³¹.

Klaus Limbæks kontrakt med grev Gert om Kalø har været en parallel til Godendorps om Koldinghus. For da grevesønerne og hertugen af Sønderjylland 23. juni 1340³² endelig aftaler bytningen af Nørre- og Sønderjylland, og værdien af Nørrejyllands sættes til 42.000 mark lødigt sølv, hedder det udtrykkeligt:

»Som afdrag på denne fornævnte pengesum skal fornævnte hertug Valdemar fri os for 10.000 mark lødigt sølv ved indløsningen af borgen Kalø. Men viser det sig ved regnskabsopgørelsen, at dens pantesum ikke er så høj, skal man føre det overskydende beløb i regning på borgen Gortorp og hele fogediet.«

Det er altså den rimeligste antagelse, at Klaus Limbæk ubeskåret nød indtægterne fra Kalø fogedi, indtil pantesummen, vel 10.000 mark lødigt sølv, blev betalt. Systemet har været, at panthaveren, hvad enten det var Godendorp på Koldinghus, Henneke Limbæk i Lundtofte herred eller Klaus Limbæk på Kalø, investerede en sum i lån til greven.

Til gengæld fik panthaverne, Godendorp eller Klaus Limbæk (og på et andet kontraktligt grundlag også Hummersbüttel) rådighedsret over vigtige borge med fogedi.

Vigtigheden lå i fæstningernes militære betydning, der ikke alene gav besidderne indflydelse på lensherrens politik, men også sikrede panthavernes rettigheder efter kontrakten, både overfor panteherren og

overfor beboerne i det område, fogediet, der var underlagt borgens administration - forudsat disse var svagere end borgherren.

Indtægterne kom fra fogediet. Det var skatter og afgifter af meget forskellig art, der egentlig tilhørte lensherren, men nu gik til lensmanden. De indkrævedes fra administrationscentret - borgen. Og herfra udgik det retslige system, håndhævelsen af landets love med dets bødesystem, som også betød penge i panthaverens kiste.

Her må huskes, at administrationsområdets omfang ikke nødvendigvis fremgår af et kig på landkortet. Vi regner med, at Limbæk som slotsherre disponerede over arealerne mellem Hobro fjord i nord og Skanderborg len i syd og fra Kattegat i øst til grænsen til besiddelserne under Ribarhus på Nørrejyllands vestside. Men kontrakten mellem Hummersbüttel og grev Gert viser, at der indenfor dette område kan have ligget sogne, herreder, ja byer, hvis indtægter gik til en anden slotsherre end Limbæk. Til gengæld kan Limbæk på Kalø have nydt godt af indtægterne fra gods og byer i andre slottes geografisk nærliggende zoner.

Indtægterne fra Kaløs fogedi skulle svare til, hvad vi ville kalde renter af hovedstolen, som er Limbæks lån til grev Gert³³.

Vor viden om Limbæks forhold til Kalø len stammer fra flere bevarede, samtidige dokumenter. Helt modsat vort kendskab til et andet len, han sættes i forbindelse med: det sønderjyske Tørning vest for Haderslev.

Om Tørning og Klaus Limbæk hører vi kun i en eneste kilde, en beretning kaldet Holstenerpræstens Krønike³⁴. Krøniken er omkring 100 år yngre og dens ældre dele

lige så vidtløftige, som de er underholdende. Nogle moderne historikere nægter derfor simpelthen at bygge på den. Andre vurderer, at kernen i holstenerpræstens sagnagtige fremstilling er korrekt, og at Klaus Limbæk ved at gifte sig med enken efter Tørnings foged, ridder Marquard Wulf, har overtaget borgen og lenet Tørning.

Tørning slot havde overordentlig stor militær betydning. »De forhåndenværende geografiske forhold gav netop på dette sted en mulighed for at skabe en befæstning, der efter dens tids forhold måtte anses for uindtagelig, en plads, hvorfra det lod sig gøre at beherske hele omegnens vejsystem og da først og fremmest den nord-sydgående trafik op og ned gennem landsdelen«.

Tørning len blev i 1340 vurderet til 10.000 mark lødigt sølv. Da det andet nordslesvigske len, Tønder, også blev sat til 10.000 mark lødigt sølv, har Tørning len værdimæssigt udgjort halvdelen af det nuværende Nordslesvig.

Der er intet, der taler imod, at Klaus Limbæk har siddet inde med Tørning. Blot nævnes hans besiddelse deraf intet andet sted end hos holstenerpræsten. Derfor er det, indtil en analyse af Holstenerpræstens Krønike engang måtte foreligge, klogt blot at betragte Limbæks ejerskab som en ukontrollerbar mulighed.

Tilbage til Kalø. De 10.000 mark lødigt sølv udgør knap en fjerdedel af panteværdien for Nørrejylland, som 11. februar 1340 blev sat til 43.000 og 23. juni 1340 til 42.000 lødige mark efter kølnsk vægt³⁵. Vi kan af de samme dokumenter se, at Kalø med fogedi vurderes til dobbelt så meget som Koldinghus med byerne Kolding,

Vejle samt fogedi plus Bygholm, antagelig med Horsens og fogedi.

De 10.000 mark svarer til vurderingen af pantet for henholdsvis borgen Tørning med Haderslev og fogedi og for borgen Tønder med by og fogedi, som det fremgår af dokumentet fra 23. juni. I det samme dokument er pantet for borgen Gottorp med Dänischwold og byerne Eckernførde, Slesvig og Flensborg med tilliggende fogedi - det vil ifølge kenderen Gregersen³⁶ sige hele Sydslesvig - sat til 12.000 mark lødigt sølv.

Vi kan altså danne os et, indrømmet firkantet, indtryk af en side af Klaus Limbæks formueforhold som fyrstemagtens kreditor og panthaver ved at sammenligne med andre, samtidige panter.

Et sammendrag viser, at Limbæks pant i Kalø var

a) dobbelt så meget værd som fæstningerne Koldinghus og Bygholm tilsammen med byerne Kolding, Vejle og Horsens samt tilhørende fogedier.

Eller, hvis vi går til Sønderjylland,

b) lige så meget som borgen Tørning med Haderslev og fogedi eller

c) borgen og byen Tønder med fogedi og

d) lige så meget som fem sjettedele = 83% af Sydslesvig, det vil sige borgen Gottorp med tilhørende fogedi, herunder det rige landbrugsområde Dänischwold samt byerne Eckernførde, Slesvig og Flensborg.

Antager vi, med H. V. Gregersen, at Limbæk også besad Tørning, og forudsætter, hvad vi ikke ved, at lenet var et pantelen, får vi

e) at hans to len svarede til hele Nordslesvig. Til sammenligning tjener, at her-

tugen af Sønderjylland efter 1350 kun sad inde med Nordslesvig, ikke Sydslesvig³⁷. Er Gregersens synspunkt korrekt, var Limbæk altså, hvad len angår, af samme styrke som hertugen. Dertil kommer hans private besiddelser.

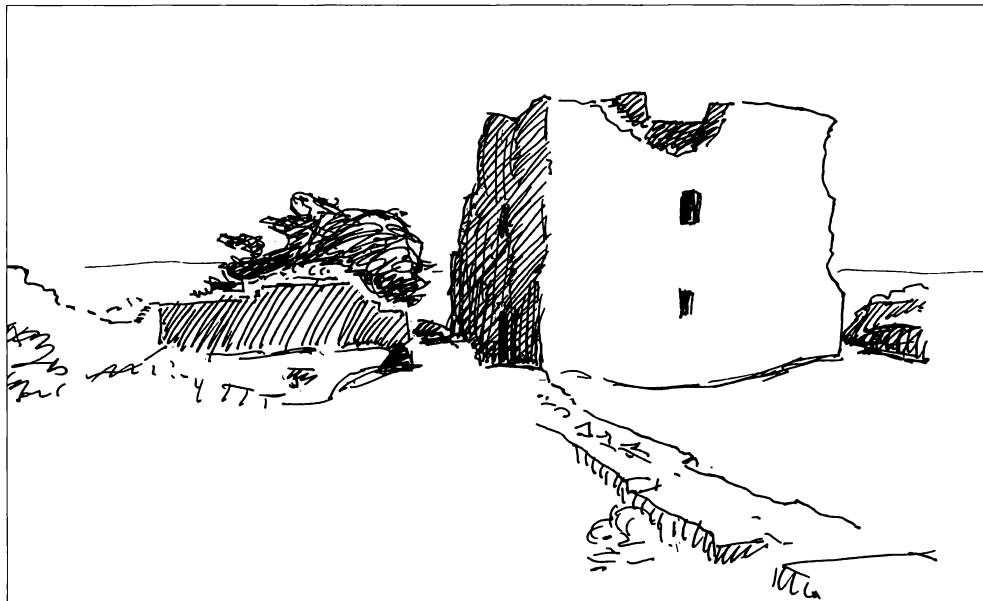
Kongemageren som analysemodel?

Viden om andre magnaters forleninger og deres vilkår kunne muligvis kaste skarpere lys over tilfældet Klaus Limbæk.

Hvordan forholdt størrelsen af Limbæks len sig til andre virkelig store len på hans tid? Her, som så mange andre steder, tillader kildematerialet os kun omtrentlige opfattelser og slutninger efter øjemål. For eksempel kender vi udelukkende Kalø len efter dets panteværdi, ikke efter dets arealmæssige omfang. I andre tilfælde forholder det sig omvendt.

Da Menved i 1314 lod skrive sin anklage³⁸ mod de jyske stormænd, som han beskyldte for forræderi, sagde han, at han havde givet Jens Pape »tredeparten af Jylland i forlening«. Pape havde tilhørt oppositionen mod Menved, men skiftede side. Til gengæld udnævnte kongen ham til landsdommer - det vil sige kongelig repræsentant på et landsting - i Viborg. Den store forlening udgjorde lønnen.

Oplysningen er i bedste fald upræcis, fordi den hverken opregner de områder, forleningen bestod af, eller hvor store indtægter den gav. Iøvrigt ville heller ikke en oplysning om geografisk udstrækning kunne omsættes til en anslået indtægts-sum. Tilmed kan Menveds påstand være overdrevet, fordi den sigtede mod at understrege Papes utaknemmelighed og troløshed. Dertil svarer udmærket Menveds tilføjelse til informationen om forlening-

Kalø borgruin. Tårnet set fra vestre ringmur. Pen i tusch. Aage Bruum Jespersen.

en: »Da vi skulle høre hans regnskab, fandt vi alle slags misligheder.« I grunden siger kildestedet ikke andet, end at offentligheden efter kongens mening ville være villig til at tro, at Papes forlening var meget stor.

Vi kender mere til omfanget af en stor forlening fra Kristoffer 2.s tid samt nogle af de politiske omstændigheder, der knytter sig til den. I 1326 forlenede barnekongen Valdemar 3. («Slesvigeren«), hvilket i realiteten vil sige grev Gert, stormanden Ludvig Albertsen ».. med Viborg og landstingets forvaltning...idet han gav ham al kronens rettighed«³⁹. Den, som varetager landstingets forvaltning, må være landsdommer ligesom i sin tid Jens Pape. Måneden efter⁴⁰ forlener kongen Albertsen med hele Almindssyssel inklusive Kolding i øst til Malt Herred i vest. Mellem Malt Herred og Vesterhavet og i Varde Syssel finder vi Gørding Herred, som Albertsen ikke fik.

Nord for Almind Syssel ligger Jelling Syssel, der ved samme lejlighed i sin helhed forlenedes til Albertsen. Desuden fik han - med et overspring af Løver Syssel - Gern Herred i Åbo Syssel. Byen Gern ligger nordvest for Silkeborg. Herredets sydgrænse er silkeborgsøerne og når mod øst til Julsø og Ravnsø. Helt udenfor Nørrejylland modtog Albertsen byen Ribe med »vor mønt samt vor told og vore møller sammesteds«.

Flytter vi for anskuelse af skyld Gern Herred til Gørding Herred⁴¹, får Albertsens forlening form af en skæv trekant med bund i linien Kolding - Vesterhavet, altså praktisk talt Kongeåen og med top lidt nord for Brande. I Sønderjylland kommer som sagt byen Ribe til.

Dokumenterne fortæller også om en posthum forlening til Albertsen. Den har antagelig været aftalt før hans død i sommeren 1328. Det drejer sig om Hjern herred omkring Holstebro og Struer samt Hindborg herred med Skive⁴². Desuden har Albertsen været forlenet med Thy og Mors og haft »alt kronens gods sammesteds«⁴³.

Ludvig Albertsens forleninger i Nørrejylland kan beregnes til omkring 9-10% af Nørrejyllands areal. Der er et spring til Klaus Limbæks 25% og Papes påståede 33%, men Albertsen havde også forleninger udenfor Nørrejylland. Efter Albertsens død forbød Valdemar 3⁴⁴ »at nogen beskæftigede sig med bøder og told i Skanør og Falsterbo, eftersom marsken hr. Ludvig Albertsen havde fået Skåne med markedet i Skanør og Falsterbo og fiskeriet i pant af ham...«

Albertsens forleninger har været pantet⁴⁵, givet ikke alene som sikkerhed for lån til pengetørstende konger, men også som afdrag og forrentning. Hovedstolen skulle nedskrives med udbyttet⁴⁶.

De skånske forleninger viser tilbage til Albertsens situation 1318-1320. 1318 fik han hele kronens rente i Skåne med samtlige købstæder, mønten i Lund og Skanør undtaget, samt Helsingborg Slot i pant. 1319 fik han Bornholm i forlening.

Kilderne gør det ikke muligt at sige, om Albertsens forleninger på det ene eller andet tidspunkt har været større eller mindre end Klaus Limbæks og Jens Papes. Blot at alle tre forleninger har været meget store.

Albertsens politiske liv kender vi i grove træk. Han stammede på fædrene side fra en nordtysk greveslægt. En linie heraf indvandrede i Danmark på Valdemar Sejrs

tid. Hans tipoldefar skal have været gift med en søster til Valdemar den Stores dronning Sofie, en datter af fyrst Volodar af Novgorod. Herr Ludvigs far var en af de tyske riddere i kredsen omkring Erik Klipping. Selv blev Ludvig Albertsen en af Erik Menveds største kreditorer. Derfor fik han de skånske forleneringer, formentlig som pant. Senere kom Bornholm til, i sammenhæng med, at det var ham, der som marsk ledede erobringen af Bornholm og Hammershus fra ærkebiskop Esger Juul, Menveds modstander og hertug Kristoffers allierede.

Efter Menveds død sent på året 1319 og op til kongevalget 1320 optrådte Albertsen i rollen som kingmaker. Erik Arups vurdering¹⁷ er den jordnære, at med sit høje rigsembede og sine store pengekrav på kronen var Albertsen den nærmeste til at repræsentere panthavernes interesser.

»Disse måtte«, skriver Arup, »ønske at få valgt en konge, der var fuldstændig villig til at anerkende alle og samtlige deres krav på riget, og som ikke havde mindste mulighed for at underkaste dem nogen kritisk revision. En sådan mand var netop hertug Kristoffer.«

Kristoffer 2. blev valgt med Albertsens støtte, men hans politiske interesser eller måske snarere muligheder gik, da løfternes tid var forbi, imod Albertsens. Herr Ludvig måtte afstå Bornholm til samme ærkebiskop Esger Juul og et par år senere tilbagelevere praktisk taget alle sine forleneringer. Samme skæbne overgik andre magnater, og en oprørsgruppe opstod. Albertsen sluttede sig til den, nu i alliance med den sønderjyske hertug og ærkebiskop Esger. Sidstnævnte gjorde Albertsen til høvedsmand på Hammershus. Det tog

en kongelig hær 16 måneder - den længst kendte belejring i danmarkshistorien - at tvinge Albertsen til overgivelse, og da på favorable vilkår for ham.

Den politiske situation blev endnu mere forvirret i 1326. Den sønderjyske hertug døde, mens hans arving, Valdemar, endnu var mindreårig. Kristoffer 2. og grev Gert kom straks i strid om retten til at være formynder for Valdemar og derved i realiteten om retten til at herske over Sønderjylland.

Det var Albertsen, der sammen med sin slægtning, drost Laurits Jonsen, sluttede alliancen mellem den danske oprørsgruppe og grev Gert imod Kristoffer 2. Kristoffers søn Erik faldt i Albertsens hænder og var hans fange til Albertsens død 1328 og i hvert fald til året efter hos hans søn Albert Albertsen.

Resultatet af alliancen mellem de danske oprørere og holstenergreven blev valget af barnehertugen til konge i Danmark. I hans dokumenter kan vi følge Ludvig Albertsen som marsk. Embedet og forleneringerne har været belønningen for politisk hjælp og samtidig grev Gerts hold på den selvstændige dansker.

Forbindelsen mellem familien Albertsens politik og dens forleneringer fortsætter efter marskens død 1328. I sommeren 1329 vender Kristoffer 2. tilbage fra landflygtigheden som frontfigur for grev Johan af Holsten-Plön. I efteråret 1329 valgte Albert Albertsen, slotschef på Helsingborg, side imod grev Gert og for grev Johan. Johan tog herr Albert med søskende og mor »under sit værn«, hvilket vil sige, at Albert Albertsen har anerkendt Johan som sin lensherre. Til gengæld garanterer Johan sin vasal Albertsen de forskellige

forleninger, faren havde haft. Skulle gods i Jylland og på Fyn blive frataget ham, fordi han nu modtog Helsingborg af Johan, »så skal vi erstatte dem det fuldtud med andet gods på Sjælland eller i Skåne,« skriver Johan⁴⁸.

En interessant detalje er, at Albertsen i forhandlingsperioden overdrager Erik, Kristoffer 2.s søn, der var kongevalgt, men fange siden 1326, til grev Johan »uskadt i alle henseender«, som det hedder i dokumentet⁴⁹.

Et nærmere studium af Ludvig Albertsens færden i det danske politiske landskab kunne muligvis resultere i en analysemodel til anvendelse på Klaus Limbæk⁵⁰. Limbæks liv i dansk politik var meget længere end Albertsens, men er langt dårligere belyst i kilderne.

Een lighed falder straks i øjnene. Også Albertsen var født til politisk indflydelse på grund af slægtskab og formue. Formuen kunne direkte anvendes som politisk redskab, fordi lensherren, kongen eller den holstenske greve, der rådede over retten til uddeling af forlening med indtægter og militærkommando, havde større udgifter end indtægter.

Forleningerne giver Albertsen mulighed for at øge sin formue og sin politiske styrke. En mulig tolkning af begivenhedshistorien er da, at denne magt kunne blive så stor, at kongen ønskede at svække Albertsen. Det skete bedst ved at fratage ham forleninger og dermed indtægter og militærkommando. For at sikre sine indtægter, militære magt og politiske indflydelse må Albertsen fra tid til anden skifte side i det løbende spil om kongemagt i Danmark. På banen er kongemagt, magnatopposition, den sønderjyske hertug og

holstenske grever.

Lynet og de høje træer

Panthaveren på Kalø slot kom fra en fornem familie med tradition for at beklæde høje poster og derved øve indflydelse på den politiske proces. Der er i hvert fald fald embedsmæssige forbindelser både til den sønderjyske hertug og til greven af Holsten - Rendsborg. Klaus Limbæk selv nåede i sit liv i fremtrædende placeringer både at tjene holstenske grever, en sønderjysk hertug og den danske konge.

Denne deltagelse i den store politik har han følt som en medfødt ret. Hans egen velstand både i len med afkast i form af offentlige indtægter og i privat gods, såvel som hans militære kommando fra borgen Kalø har omsat hans standsfølelse til magt, her forstået specielt som vasallens evne til at påvirke lensherrens, altså kongens beslutninger. Det er nærmest en naturlov, at Limbæks politiske holdninger også måtte tjene til at beskytte og udvide hans eget omfattende erhvervsgrundlag, især som pengeudlåner og godsejer. Udover afkastet af omfattende privat gods nød han den danske stats indtægter fra, hvad der kan sammenlignes med det halve, muligvis det hele Nordslesvig, eller 83 % af Sydslesvig.

Lynet slår ned i de højeste træer. Så megen rigdom, så megen magt og ambitioner om mere fører nødvendigvis til alliancer med eller imod en dynamisk fyrste, der selv stræber efter at øge sin rigdom og magt. Det vil ske uden hensyn til statsret eller tilhørsforhold til Holsten, Slesvig eller Danmark. Den målrettede konge vil finde det en effektiv kampmåde at afskære modstanderen fra selve kilden til hans po-

litiske og militære styrke: velstand i form af len og gods ved at inddrage det til fordel for sig selv⁵¹.

Det er ikke muligt at skønne, hvordan Limbæk-familien har forholdt sig i fejderne mellem først Erik Menved og hertug Kristoffer, derefter mellem kong Kristoffer 2. og hans danske og holstenske modstandere, og endelig mellem junker Otto og grev Gert. I den strid mellem Gert, aspiranterne til kongemagt i Danmark og deres støtter, der begynder at trække op i slutningen af 1330'erne, står Klaus Limbæk på grevens side. Hans senere karriere, sommetider som Atterdags førsteminister (>drost«), sommetider som ledende oprører mod den danske konge, kan muligvis med udbytte studeres under synsvinklen »forsvar af egne økonomiske interesser.«

Dokumentation og henvisninger:

1. Omtalen af Kalø i 1340 findes i *Diplomatarium Danicum* (herefter DD), 3. rk., bd. 1, numrene 10 og 11 (af 11. februar), 25 (af 22. april), 36 (af 19. maj) samt 47 og 48 (af 23. juni). Klaus Limbæk omtales i nr. 47/48. Mageskiftet i 1338 kendes fra DD 2. rk., bd. 12 nr. 120, 1338 Huitfeldts referat.

Om herr Klaus se foruden det i artiklen anførte også Esben Albrechtsen: *Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede*. (Dansk *Historisk Tidsskrift* bind 74 (13. rk. bd. 1 1974), samt *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. 10, 1896, s. 294, skrevet af Kr. Erslev. Erslevs fremstilling er grundlaget for Henry Bruuns to enslydende artikler i leksikonets bd. 14, s. 354, fra 1938 og bd. 9, 1981, s. 45.

Bruun skriver som konklusion, at »kun om de ydre omrids i L.s liv kan vi danne os et vist begreb. Nerven i hans politik, der synes at pege tilbage mod Christoffer IIs dage, og endnu mere hans personlige karaktertræk er os i virkeligheden temmelig ukendte. Den ret rige holstenske

sagntradition er i så henseende for løs en grund at bygge på.«

Om slottet Kalø: min opfattelse af bygningshistorien adskiller sig fra de meninger, der først fremførtes af udgraveren C. M. Smidt i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1944, og som med variationer er videreført af Hans Stiesdal i bogen *Kalø Slotsruin*, 1967 og af Rikke Agnete Olsen i forskellige skrifter, senest *Borge i Danmark*, 1996. Jeg forventer at kunne fremlægge mit synspunkt i *Historisk Årbog fra Randers amt*, 1999. Tiden 1320 til cirka 1338 håber jeg at kunne redegøre for i *Århus stifts årbøger*, 1999.

2. »...der Name Lembek bezeichnet ein Dorf. Es liegt an einem Bach (Flüsschen), der Lembek genannt wird«. Venligt meddelt af den altid hjælpsomme Herr Stadtarchivar Josek. Archiv der Stadt Rendsburg, der også henviser til Wolfgang Lauer: *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, Schleswig 1992, s. 426.
3. H. V. Gregersen: *Danmarks Historie. Slesvig og Holsten indtil 1830*, Kbh. 1981, s. 76 f.
4. Da Menved og hertug Erik 2. Valdemarsen af Sønderjylland slutter forlig i Horsens 9. august 1313 (DD 2. rk., bd. 7, nr. 82) optræder som hertugens garanter blandt andet marsk Godskalk Limbæk sammen med Markvard og Otto Limbæk. Af hertugens overenskomst 14. august 1313 (DD 2. rk., bd. 7) med grev Henrik 3. af Schwerin fremgår det, at Godskalk er ridder, de to andre væbnere. Se også Esben Albrechtsen: *Den holstenske indvandring*, s. 81-152. s. 83 f. og s. 142.
5. Anders Bøgh: *Vmb de luten de der Holsten heren hulpre sint. Die dänischen Allierten der Kölner Konföderation: Die Opposition unter dem jütischen Adel*, i N. Jörn m.fl.: *Der Stralsunder Frieden von 1370. Prosopographische Studien*, 1998. I det følgende forkortet til: Bøgh: *Vmb de luten*. Artiklens danske forlæg er trykt i *Arbejdspapirer*, Historisk Institut, Aarhus Universitet, september 1997. Mit forlæg har været det tyske, dengang endnu utrykte manuskript.
6. I Uth sogn, Bjerre herred, Vejle amt, Trap 5. udg. bd. VIII, 1964, s. 947 ff. Om slægten Gyldestjerne se *Danmarks Adels Aarbog* XLIII, 1926, 2. afsnit »Stamtavler«, s. 3 f.
7. Huitfeldt refererer, at Gert i 1337 kaldte sig »Jyl-

- lands hertug«, og at »Klaus Limbæk var grevens statholder og skrev sig som Nørrejyllandshøvedsmand«, DD 2. rk., bd. 12 nr. 62, 1337.
8. DD 2. rk., bd. 12 nr. 66, 1338 18. januar.
 9. DD 3. rk., bd. 1 nr. 47 og 48 , 1340 23. juni.
 10. DD 3. bd. 4 nr. 45, 1353 26. juni.
 11. Ridder Gunnar Jakobsen, vist kun som kongelig repræsentant, ikke som panthaver (DD 3. rk., bd. 7 nr. 116, 1364 21. juni). Allerede 1365 3. september var Jakobsen erstattet af Fikke Moltke (3. rk., bd.7 nr. 286).
 12. DD 3. rk., bd. 9 nr. 187, 1368 6. juli.
 13. Ridder Erland Kalv og hans søn Jakob (DD 3. rk., bd. 9 nr. 170, 1372 26. januar).
 14. Se Bøgh: Vmb de luten. Sammenlign Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, Kbh.1968, s.112 og 201.
 15. Således Ulsigs læsning af DD 3. rk., bd. 1 nr. 250, 1342 15. august. *Danske adelsgodser i middelalderen*, s. 111.
- Borgen Sandgravvold er arkæologisk beskrevet af Hans Krøngård Kristensen i artiklen »Sandgravvold«, i tidsskriftet *Hikuin* nr. 19, 1992, Højbjerg (Festskrift til Hans Stiesdal), s. 55-74. Sandgravvold er iøvrigt bedst kendt fra »den pragtfulde Sandgravvoldkande, et i dansk sammenhæng helt unikt stykke keramik.«
16. DD 3. rk., bd. 4. nr. 234, 1355 21. april.
 17. DD 3. rk., bd. 4 nr. 219, 1355. 16. marts.
 18. DD 3. rk., bd. 9 nr. 267, omkring 1373 24. januar, identisk med en indførsel i Kalundborgs Registratur 1476. DD identificerer den i dokumentet optrædende Klaus Limbæk som Klaus Limbæk Mulerth.
 19. Bøgh: Vmb de luten.
 20. DD 3. rk., bd. 7 nr. 331, 1365 25. november og nr. 389, 1366 5. juni. Vi ved også, at Limbæk ejede et krigsskib. Biskop Jakob af Roskilde testamenterede ham sin snekke, der ofte må have været brugt, siden han holdt et fast mandskab til den (DD 3. rk., bd. 3 nr. 285 1350 13. maj). En snekke er et sejlførende roskib, hurtigt og manøvrelet. Det kan også anvendes som rejseskib. (Jan Bill m. fl.: *Dansk søfarts historie* bd. 1, 1997 s. 153).
- Koggen, der nævnes 1365/66, er måske den samme kogge, der lever videre i en strid mellem Klaus Limbæks søn Henneke og borgere i Kampen, Lübeck og Hamborg. Esben Albrechtsen: *Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404*. Kbh. 1981, s. 303.
21. Eller, som det er sagt specielt om det kendteste eksemplar af slagsen, den berømte Bremerkogge: »...et højt, kastelforsynet storskib med stejlt knejsende stævne og fyldigt skrog.« Et kastel var en hævet platform for og/eller agter, der kunne bruges som forsvars- og angrebstårn. Bremerkoggen, hævet i 1962 i Weserflodens munding, nær Bremen, var knap 23 meter lang, godt 7,5 meter bred og med et 4,2 meter højt skrog. Da Bremerkoggen blev bygget omkring år 1400, havde man dog allerede længe kendt langt større skibe. Kogger opfyldte det særlige behov for transport af omfangsrig last: sild, salt, øl eller vin i tønder og meget andet, deriblandt soldater. Se Jan Bill: *Dansk Søfarts Historie* bd. 1, ss. 146, 155 f., 160 f. Specielt om koggefund, se *Skalk* 1976 nr. 6, s. 9-15, 1977 nr. 2, s. 16 f. og 1979 nr. 4, s. 3-8.
 22. Læs senere i denne artikel, hvordan den holstenske panthaver på Koldinghus, Timme von Gøddendorp, låner penge ved at pantsætte krongods.
 23. DD 3. rk., bd. 1, nr. 330, 1343 24. juni.
 24. Man kan så spekulere på, hvordan de to forretningsmænd har fået transporteret pengene til og fra tilbagebetalingsstedet. Under væbnet eskorte formentlig.
 25. DD.3. rk., bd. 1, nr. 47, 1340 23. juni. Se Erik Ulsig: Kong Valdemars mænd, i Aage Andersen m.fl.: *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, især s. 263 f.
 26. Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, Kbh. 1945, citeret efter fotografisk optryk 1976, s. 172, og DD 3. rk., bd. 1 nr. 68, 1340 20. september.
 27. DD 10. rk., bd.10 nr. 288, 1331 24. februar.
 28. De to første er DD 2. rk., bd. 12 nr. 177, 1339 8. september, og 3. rk., bd. 1 nr. 221, 1342 10. maj. Vi kan ikke med sikkerhed vide, om lensherren på det sidste tidspunkt var den sønderjyske hertug eller grevesønnerne. Indholdet af de to breve forudsætter samme juridiske forhold til pantet. Derfor er vores uvidenhed i denne henseende uvigtig.
 29. DD 3. rk., bd. 2, nr. 34, 1344 22. marts.
 30. DD 3. rk., bd. 1 nr. 10 og 11, 1340 11. februar.
 31. De 5.000 »lødige mark« blev ved den endelige opgørelse til »7.000 mark lybsk mønt«. DD 3.

- rk., bd. 1 nr. 47 og 48. 1340 23. juni.
32. DD 3. rk., bd. 1 nr. 47 og 48. 1340 23. juni.
33. Ved refleksjoner over den relative værdi af panter er det vigtigt at huske
- a) at store dele, måske størstedelen af Nørrejylland i en landbrugsøkonomi som 1300-tallets har været af meget ringe værdi. Værdifuld har hovedsagelig været Mors. Salling og visse områder syd for Limfjorden. Dertil kommer landet øst for den midtjyske højdyrg samt arealerne i territoriets sydvestligste del, hvor marsken begynder.
 - b) at priserne på panter ofte må have været påvirket af politiske faktorer som politisk overmagt, politisk svaghed og af politiske hensigter i almindelighed,
 - c) at kontrakterne har været forskellige, som det fremgår af sammenligningen mellem Hinds-gavl og Koldinghus. Men grundforholdet - at der skulle betales en form for rente af den udlånte sum - må have været det samme.
34. Holstenerpræstens Krønike (Presbyter Bremensis), oversat i 1903 af Anna Hude, er afsluttet i 1448. Forfatterens navn er ukendt. Han var gejstlig og tilknyttet de holstenske grevers kancelli. Henry Bruun skriver i *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 14, s. 354, 1938 og bd. 9, 1981, s. 45, at »Den ret rige holstenske sagntradition er ...for løs en grund at bygge på.« Omvendt mener Sønderjyllands-eksperten H. V. Gregersen, at der til trods for holstenerpræstens sagnagtige beretning om Limbæk og Tørning »nok er en kerne af sandhed i den, nemlig oplysningen om, at Claus Lembek har overtaget Tørning ved giftermål med fru Ide, der må formodes at være i slægt med den tidligere borgherre.« (*Egnen omkring Vojens*, Vojens 1977, s. 50). Gregersen behandler Tørning på siderne 45 ff., slottets militære betydning som citeret s. 46. De anslåede værdier s. 46 ud fra DD 3. rk., bd. 1 nr. 47/48 1340 23. juni. Gregersens Tørning, Vojens 1982, er et optryk af de relevante afsnit i *Egnen omkring Vojens*.
35. DD 3. rk. bd. 1 nr. 10-11 og 47-48.
36. Gregersen *Egnen omkring Vojens*, s. 46.
37. Erik Arup: *Danmarks Historie*, anden bog, 1932, s. 96.
38. DD 2. rk., bd. 7 nr. 1314 (før 6. juli).
39. DD 2. rk., bd. 9 nr. 274 1326 8. juni. Skildringen af Ludvig Albertsen bygger i hovedsagen på Jørgen Olriks artikel i *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 4, 1980, s. 97 f. samt DD.
40. DD 2. række, bd. 9 nr. 282, 1326 5. juli.
41. Gern Herred fyldte i 1960 31.957 hektar mod Gørding Herreds 26.204 hektar, begge dele ifølgende Trap *Danmark* 5. udg. bd. VIII 1964, s. 551 og bd. IX 1965, s. 1006.
42. DD 2. rk., bd. 10 nr. 45, 1328 24. august. Det skete, fordi kong Valdemar/grev Gert overdrog Nørre Åsbo herred i Skåne til hertug Knud Porse. Der kan være tvivl om, hvilke herreder i Nordjylland det faktisk drejer sig om, se anførte sted i DD samt nr. 156 og 166 af 1329 28. september og 30. oktober. Jeg har valgt Jørgen Olriks forståelse uden selv at forsøge en analyse. Det gør nemlig ingen forskel for hovedresultatet.
43. DD 2. rk., bd. 10 nr. 156, 1329 28. september og nr. 166, 1329 30. oktober. Disse to dokumenter nævner også gods på Fyn uden at angive, om det drejer sig om privatejet gods, pantsat krongods eller forlening i almindelighed.
44. DD 2. rk., bd. 10 nr. 46, Hvitfeldts referat.
45. DD 2. rk., bd. 9 nr. 274 og 282, 1326 8. juni og 5. juli, bd. 10 nr. 45 og 46 1328 24. august.
46. DD 2. rk., bd. 10 nr. 156 og 166 28. september og 30. oktober.
47. Arup: *Danmarks Historie* 2, s. 60.
48. DD 2. rk., bd. 10 nr. 156 1324 28. september og nr. 155 1329 30. oktober.
49. DD 2. rk., bd. 10 nr. 166, 1329 30. oktober.
50. Tanken er inspireret af Henry Bruuns artikel om Klaus Limbæk i *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 14, s. 354 fra 1938 og bd. 9, 1981, s. 45. Brun skriver, at »Nerven i hans politik...synes at pege tilbage mod Christoffer IIs dage...«.
51. Mig bekendt er kun oprindelsen til det tredje af de jyske oprør - ledet af Klaus Limbæk - mod Atterdag undersøgt. Herom skriver Anders Bøgh: »Oprøret i 1368 mod Valdemar Atterdag var efter alt at dømme i hovedsagen motiveret af hans interesse for med mange slags midler at forøge kronens gods. Resultatet blev, at den jyske adel måtte afgive gods til kronen (og til gejstlige institutioner) i et uhørt omfang. Dette har været et resultat af en bevidst politik fra kongemagtens side kombineret med udviklingens dynamik. Det har været anslået, at krongodset i Danmark blev henimod fordoblet som følge af Valdemar Atterdags og Margrethes godserhver-

velser til at omfatte godt 10 % af landets jord. Valdemar og hans datter har været ganske bevidste om, at en sådan konsolidering af kongemagten var nødvendig, hvis den skulle rejse sig igen efter nulpunktet i 1330'erne. Det var nødvendigt at beherske landet fra et net af borge, og til hver

af disse måtte ligge et betydeligt jordegods til finansiering af driften. Desuden var det et bevidst mål at reducere antallet af borge, som ikke tilhørte kongemagten »Fra konklusionen i »Vmb de luten de der Holsten heren hulpre sint.«

De tre kongeriger

Af Helga Bech Hald

Den følgende beretning om dr. med. Kristen Isager og hans tre kongeriger bygger på breve fra og samtaler med hans datter Esther Borchersen og hans datterdatter Mette Mikkelsen.

Kristen Isager er født i 1864 og opvokset på en bondegård i Midtjylland. Helt naturligt tog han del i arbejdet både ude og inde, delte også kår med jorddrengene.

I en artikel med titlen: 'Beskedne oplevelser og små betragtninger' fortæller han bl.a. om tiden sammen med disse drenge, hvad de havde af sjove påfund, og hvad de kunne lære ham af nyttige ting.

Isager skriver: »Den forhutlede og forkuede hyrdedreng, som visse forfattere med megen rørelse skildrer, har jeg ikke mødt, heller ikke som læge. I mine øjne er det at vokse op på landet en lykke, og det tidligt at komme ind i arbejdet, sundt og godt. Den som fødes og vokser op i en bondegård, kommer tidligt i et nært forhold til naturen. At følge sædens vækst, dyrenes forplantning og trivsel, at være med i det mangeartede arbejde i mark og stald byder gode muligheder for en biologisk indstilling med respekt for livets love som for naturens kræfter. Tidligt kan et bondebarn hjælpe til i bedriften, og den gang - i 1870'erne - blev der fra 7-8 års

alderen krævet et virkeligt nyttearbejde, hans arbejde giver ansvarsfølelse, og lærer ham at bruge øje og omtanke.«

Isager skriver endvidere: »De sidste år før jeg alene overtog sommerpasningen af vore ti køer, tjente den kun få år ældre Anton i mit hjem, af ham lærte jeg mange af de kneb, som en jorddreng har brug for over for kvæget, også at flette en piscesnor og sætte skrald i, tillige det meget vigtige, at pisen ikke skal bruges i utide.

Gennem Anton tilhandlede jeg mig også det første pibetøj, en lille dukkepibe med et vidunderligt gult hoved. De tørrede kirsebærblade, som vi stoppede piberne med, lugtede godt, men smagte os egentlig ikke, men en vogterdreng skulle nu helst have en pibe i lommen.«

Det blev ikke landbruget, Isager valgte, selv om han som ganske ung havde den tanke, at når tiden kom, skulle han som en »glad gut« på landbrugsskole og derefter lidt ud i verden.

Det blev Viborg Latinskole, og måske var det den, der som den unge Isager skrev, skulle bære »ud over de høje fjelde«. Han tilføjede: »Latinskolen havde jeg ikke tidligere tænkt på, og de stillinger som den kunne føre til, præst, læge og jurist, havde for mig intet tiltrækkende.

At der et eller andet sted lå et lille kon-

gerige og ventede på mig, har jeg vist altid troet, men af hvilken art og hvor, derom havde jeg ingen klar forestilling.«

Det lille kongerige blev sanatoriet i Ry

Da Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse i 1901 skulle udvælge grunde til de første sanatorier, faldt valget på Silkeborg og Ry.

I nærheden af grunden i Ry boede Kristen Isager, »der egnede sig fortrinligt

som sanatorielæge«. Kristen Isager, der i foråret 1892 kom til Ry som praktiserende læge, skriver: »Jeg begyndte en landpraksis i en egn, der snart viste sig at være et museum for levende tuberkulose.«

I årene indtil århundredskiftet arbejdede Isager stærkt og intenst med undersøgelser, ikke blot af tuberkulosens hyppighed, men fuldt så meget af dens årsager til smitte.

Dette store arbejde med bl.a. at skema-

lægge udmøntede sig i en afhandling: »Tuberkulosen på landet«, som læge Isager forsvarede den 19. september 1901, hvorved han erhvervede doktorgraden.

At Isager blev sanatorielæge på Ry sanatorium, havde naturligvis sin baggrund i afhandlingen, men lige så stærkt talte Isagers menneskelige egenskaber. De giver sig klart udtryk i den skrivelse, som fulgte afhandlingen, og hvor Isager indtrængende siger: »Det er min ærbødige anmodning, at man trods emnets aktualitet ikke alt for direkte og kun med stor varsomhed vil benytte arbejdet i den popu-

Ry sanatorium. Et korstog mod tuberkulosen i Danmark indledtes i 1901 med stiftelsen af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse, som i 1903 opførte bl.a. Ry sanatorium. I dag rummer bygningen det ene af Scleroseforeningens to sclerosehospitaller.

Liggehallen på Ry sanatorium.

lære oplysnings- og agitationstjeneste. Under vore nuværende forhold bliver kampen mod tuberkulosen så let til et felttog mod de tuberkuløse, og det ville gøre mig ondt, om jeg i nogen grad skulle bidrage til at forværre deres lod.«

Kristen Isager var Ry sanatoriums første overlæge fra 1903, til han i 1934 tog sin afsked. I over 30 år øvede han sin gerning samvittighedsfuldt, engageret og glad. I et interwiev i Silkeborg Avis i 1943 udtaler overlæge Ellen Pedersen, som på det tidspunkt havde været på Ry sanatorium i syv år: »I gennem 31 år ledede dr. Isager sanatoriet med stor dygtighed, og på hans indsats hviler det gode renommé, som sanatoriet vist må siges at have.«

I sine unge år traf dr. Isager den tyske læge Rudolf Virchow, som i et brev udtaler: »Medicinen er et skrækkeligt fag, intetsteds har man fast bund under fødderne.«

»I de mange år«, skriver dr. Isager, »som er gået siden udtalelsen faldt, er der gjort utrolige fremskridt, og dog gælder Virchows dom vel endnu. Vi færdes fremdeles i egne, som langt fra er kortlagte, og de fleste steder går vejen over gyngende grund.«

»Men er det ikke netop dette«, fortsætter Isager, »at rejsen stadig er en opdagel-

sesrejse, som fængsler den medicinske student og den læge, som vedbliver at være student. At rejse i en egn, hvor hver lille tue og sø er kendt og afsat på kortet, kræver ingen evner, og har man gået en sådan vej nogle gange, bliver det let kedeligt. En ganske anden indstilling giver det at færdes ad veje, som kun delvis er kendte, så må man bruge øje og omtanke og helst træde forsigtigt på jorden, og muligheden for at støde på noget nyt er der også.«

Det andet kongerige

Isager blev tilbudt endnu et kongerige, men her sagde han nej tak. I 1911 tog Historisk Samfund for Aarhus Stift fat på arbejdet i Øm Kloster, cistercienserklosteret, som grundlagdes i året 1165 som datterkloster af Vitskøl, og efter forskellige kortvarige ophold i Sminge, Venge og på Kalvø fandt det blivende sted i Øm mellem Gudensø og Mossø.

Isager fulgte med stor interesse udgrav-

ningsarbejdet, og i de første år hjalp han til med råd og dåd og kom jævnligt til Emborg, hvor han fulgte Nationalmuseets arbejde, som blev forestået af museumsarkitekt C. M. Smidt.

Derfor var det naturligt, at Smidt i 1915 spurgte Isager, om han ikke som læge på stedet ville tage sig af skeletterne, men han sagde nej, det forstod han sig ikke på, først da arkitekten »truede« med at henvende sig til en anden læge, satte han sig på sin cykel og gjorde sygebesøg hos »den halte munk«, i hvis højre hofte han fandt en svær gigtlidelse, der havde fremkaldt en svækkelse og forkortelse af højre lårben.

Om fundet i 1916 af abbed Jens, Øm Klosters 12. abbed, skrev Isager:

»Da der næste år fandtes en grav med et skelet, som både medicinsk og historisk var af langt større betydning, blev jeg, som uden eget ønske var kommet ind i dette arbejde, indfanget af emnet. Over alle de knogler, som senere er blevet fremdraget, har jeg optaget journaler.«

Nu blev han frivillig medicinsk medarbejder ved udgravningerne, uddannede sig til patologisk anatom og søgte hjælp til sine undersøgelser hos kollegerne dr. Krebs på røntgenstationen i Århus og professor Sjöwall i Lund. I de følgende år voksede materialet jævnt, og Isager kunne med glæde sige: »Nu har jeg spilleme over 20 patienter deromme i klostret«, og de fik en samvittighedsfuld behandling.

Så skete der det mærkelige, at omtrent samtidig med at dr. Isager, 70 år gammel, tog sin afsked fra Sanatoriet, kunne undersøgelsen af klostrets nordre kirkegård begynde, hvor der lå i hundredvis af skeletter.

Isager fik en fortrinlig medarbejder i Øm Klosters inspektør Anders Andersen, der udgravede og opmålte de mange grave og med stor omhu bjergede skeletterne - han var Smidts lærevillige elev.

Dr. Isager kastede sig nu med største energi over studiet af alle de sygdomsmærkede skeletter, og kunne allerede i 1936 udsende den betydelige bog: »Skeletfundene ved Øm Kloster«, hvori han ikke blot beskriver de syge knogler og udfinder de sygdomme, der har forårsaget deformationerne, men også på grundlag af studiet af spor af operationer drager den slutning, at der i Øm Kloster må have været et sygehus, hvor der har virket læger.

Bogen vakte stor interesse, også i udlandet. Det billede, Kristen Isager her oprullede af middelalderens læger og videnskabsmænd, var jo et ganske andet end det gængse.

Udtrykket »den mørke middelalder« måtte herefter på væsentlige punkter tages med et vist forbehold.

Arbejdet med udgravningerne fortsatte også efter udsendelsen af Isagers store bog, og i 1941 udsendtes et endnu større værk, denne gang på tysk, så en omfattende kreds af fagfolk kunne nyde gavn af de opnåede forskningsresultater.

I hans journaler er også det sidste mærkelige skeletfund, biskop Svend af Århus, indført.

Foruden skriftlige vidnesbyrd om de store knoglepatologiske undersøgelser har dr. Isager sammen med inspektør Anders Andersen efterladt sig endnu et håndgribeligt minde, nemlig skeletsamlingen i museumsbygningens søndre rum i Øm Kloster.

Blandt Øm Klosters museums 30.000 gæster om året befinder sig, foruden de mange historisk interesserede, mange læger og medicinske studerende fra hele verden. En guide-bog udgivet i USA nævner specielt Øm Klosters skeletsamling som særlig interessant for amerikanske læger, der besøger Europa.

Foruden denne rejsehåndbog fra den anden side af Atlanten omtaler mange europæiske håndbøger Isagers samling som noget enestående seværdigt for folk, som agter sig til Danmark.

»Krankenfürsorge des dänischen Zisterzienserklosters Øm« blev så absolut Isagers hovedværk, som i realiteten skabtes, medens han nød sit otium.

To år efter dette værks sidste udgivelse i 1943 døde Kristen Isager, 79 år gammel.

I sine sidste år var dr. Isager legemlig svag og synet svigtede efterhånden, men hans ånd var levende og stærk. En god ven og kollega skriver:

»Jeg glemmer aldrig den forårsdag i 1941, da jeg ubemærket kom ind gennem den åbne dør til hans studereværelse, og så den gamle mand sidde rank ved sit skrivebord, fuldt optaget af sit arbejde. Pennen løb spruttende hen over papiret, og den blændende aprilsol kastede sine stråler over hans grå hoved.

Jeg stod et øjeblik betaget, men så opdagede han mig og vendte sig med et varmt velkomstmil; øjeblikkelig kom vi i samtale om det, der lå os begge stærkt på sinde: arbejdet i Øm Kloster.

Han var semper ardens (altid brændende), og den indre glød gav ham styrke til at føre sin alderdoms storværk til afslutning.

Nu er han gået bort, men hans minde

Kristen Isager.

lever hos enhver, der har følt den varme og den åndelige kraft, der strømmede ud fra ham.«

Det tredje kongerige

Der var også et tredje kongerige - hjemmets rige - som var det bærende i alt hvad Isager virkede med. Som en følge af hans medfødte beskedenhed er det ikke gennem Isagers skrifter, man får kendskab til livet i hjemmet.

Da jeg skrev min bog »I tuberkulosens skygge og lys« forsøgte jeg at opspore Isagers efterkommere.

Jeg måtte have fat i en tråd af den Isagerske familie. Det var ikke så ganske let.

En stor og god hjælp fik jeg gennem formanden for lokalhistorisk arkiv i Ry, men dette materiale drejede sig mest om Isagers doktorafhandling samt lægegerningen.

Der måtte være efterkommere. Jeg pressede på hos formanden, og en dejlig aften telefonerede han og sagde: »Jeg har fundet en datterdatter af Isager, og her er adresse og telefonnummer.«

(Må jeg straks komme med en hyldest til vore lokalhistoriske medarbejdere for altid velvillig hjælpsomhed.)

Få minutter efter havde jeg Mette Mikelsen, Isagers datterdatter, i telefonen!

Jeg gav oplysninger om mit forehavende og fik lov at spørge løs. Pludselig blev jeg afbrudt, og så lød det: »Ved De hvad, det vil være langt bedre, om De får talt med min moster.« Der blev en pause, inden jeg kunne samle mig. Moster! Isagers datter - det kunne umuligt passe! Kristen Isager født i 1864, nej så måtte datteren nærme sig de 100 år - umuligt! »Jo, det er rigtigt nok«, svarede stemmen i telefonen, »min Moster er ikke snart 100 år, men tæt på de 90, og hun kan fortælle, kan De tro, alderen trykker hende ikke, hende skal De have fat i!« Det fik jeg næste dag.

En klar og veloplagt stemme fortalte mig, at det var Esther Borchersen (Isager). Jeg præsenterede mig og meddelte, hvad mit ærinde var. Jeg indledte med nogle forsigtige spørgsmål, som hun glad og engageret svarede på. Pludselig afbrød hun sig selv og sagde: »Hør, det er da meget bedre, om De kommer her i mit hjem, - hvor hurtigt kan De komme? Jeg giver frokost - tag Deres mand med, så skal jeg fortælle.«

Det var lige ved at tage pusten fra mig.

Trods sin høje alder gav hun mig en sprudlende, varm og klar beretning om hjemmet i doktorboligen. Om moderen, som var det samlende midtpunkt i hjemmet. Om faderen, med de mange interesser og sjove påfund. Jeg måtte knibe mig selv i armen, var det virkelig rigtigt, at jeg sad overfor datteren af ham, som var mit emne til denne artikel?

Det var noget af en tilfældighed, at Isager kom til Ry som læge, det førte ikke bare til stillingen som den første overlæge på det nyoprettede sanatorium, men som Isager skriver: »Jeg fandt min hustru, Maren Jensen fra Jægergården, i Gl. Ry, og foruden dagens gerning mødte der mig opgaver, der bandt mig til stedet.«

Der var to epoker i den Isagerske familie.

Den første epoke var med de fem børn, Gudrun, Jens, Erik, Esther og Jens Karsten.

Kristen Isager og hans hustru havde den sorg at miste en toårig dreng, som døde af tuberkuløs meningitis. Det har sikkert været medvirkende til doktorafhandlingens tilblivelse.

Den anden epoke indtraf, da Isagers ældste datter og svigersøn døde med få måneders mellemrum efterladende tre børn.

Her lader jeg datterdatteren fortælle:

»Det var en næsten uoverskuelig sorg og tragedie, men Bedstefar og Bedstemor sagde med det samme: `Vi tager de tre piger´, og vi har mange gange senere fået at vide, at det liv der på denne måde kom i huset, hjalp dem over savnet af deres ældste og højt elskede datter.

Vi var 9 måneder, 6 og 9 år. Jeg var den seksårige. Huset var stort, så der var

plads nok, og der var to unge piger til hjælp i huset samt en barnepige. Vi to store kom med det samme i Ry skole, og det blev hurtigt hverdag for os.«

For anden gang måtte Isager og hans hustru gå ind i forælderrollen med små børn, i en alder af 60 år. Trods det fik børnene en opvækst på linie med den, deres mor og hendes søskende havde fået, i gode og harmoniske rammer.

Mette fortsætter:

»Et af Bedstefars helt specielle karaktertræk var, at ethvert menneske er at betragte som et enkeltstående individ med sine egne meninger og opfattelser - også af sin egen situation.

Jeg mærkede det helt direkte, da jeg som tolvårig - som min søster og som min mor og hendes søskende tidligere - skulle til Silkeborg på Th. Langs Skole, som det hed dengang. Jeg ville ikke - jeg var glad for skolen i Ry og mine kammerater der, og protesterede. Bedstefar sagde: når hun ikke vil, så skal hun heller ikke! Der blev nogen uro i familien, for man syntes ikke, at sådan et barn selv skulle bestemme, men Bedstefar stod fast - og glad var jeg. Ihvertfald dengang.

Senere i livet har jeg selv forsøgt at efterleve hans ideer. Det enkelte menneske er individuelt, og hvad enten man hører til 'oppe' eller 'nede' på samfundsstigen, er man lige værdifuld som menneske.

Som voksen kunne jeg diskutere bl.a. politik med ham. Jeg tror, at han politisk har stemt næsten hele vejen rundt, hvorimod Bedstemor altid stemte 'Venstre, for det gjorde min far', og der kan jeg huske, at min moster engang sagde: 'Ja havde min far bare været lige så nem at følge', men det var jo bl.a. et af hans særkender.

Hans almene viden var enorm. Da jeg senere alligevel kom til Silkeborg for at gå i skole, var Bedstefar som et leksikon at slå op i.

Min mor Gudrun Isager blev student i 1912 og derefter cand.polyt. Det var ret enestående på den tid; hun var kandidat fra 1919, og jeg fortæller det kun for at det kan fremgå, at i hjemmet i Ry havde man den indstilling, at også piger skulle have en uddannelse, og ens lyst og evne afgjorde, hvad man ville være.

Erik blev landmand, Esther blev tandlæge og Karsten blev læge, kom forøvrigt til sanatoriet i Ry, hvor Bedstefar begyndte som pioner.

Noget af det bedste var sygebesøgene. Så gik det med hest og vogn fra sted til sted. At være kusk, mens Far var inde på besøg, følte som en stor og vigtig opgave - at holde hesten, så længe det nu varede. Senere da børnebørnene var rykket ind i hjemmet, foregik sygebesøgene med bil, det var omtrent samme tempo som med hest og vogn, for det gjaldt jo om at udnytte disse ture og vække børnenes interesse for alt, hvad der fandtes og færedes i naturen.

Undervejs fortalte Bedstefar os om egnen, om søerne og hvad der var i dem, om bakkerne og hvordan de var opstået, han 'hørte' os i småbyernes navne, fortalte os om landbrug, hvad der blev dyrket på markerne, og hvorfor der kunne gro hvede ét sted og ikke et andet osv.

Han talte selvfølgelig aldrig om de patienter, han havde besøgt, men en dag kom vi forbi nogle børn, der sad og spillede i hinanden. Bedstefar stoppede bilen: Jamen I har jo skarlagensfeber, konstaterede han. Vi blev sat af på vejen, og han

kørte efter børnene hjem til forældrene, formodentlig for at give gode råd om sygdommen. Nå, så kan de da få fri for skolen et stykke tid, var hans kommentar, og vi andre var lidt misundelige.

Bedstefars store interesse for udgravningerne i Øm dominerede helt hans liv, efter at arbejdet på sanatoriet i 1934 var ophørt. Min morbror Karsten var blevet overlæge i Ry, og den almindelige lægepraksis deltes de om, så nu var der tid til knoglerne. Turen til Øm kunne den gamle bil næsten finde af sig selv, og det var meget godt, for Bedstefar så efterhånden ikke så godt, og samtidig var han interesseret i andet end vejen.

En dag gik det galt, pludselig var vi stille og roligt trillet ned i en grøft. Nå, der røg vi i grøften, sagde han, spring ind og spørg, om der er en mand, der kan komme med en hest og trække os op! Og 'dowteren' ville man da godt hjælpe, så lidt efter var vi på vej igen, men jeg tror nok, der blev grinnet lidt hos de hjælp-somme mennesker.

Da der blev fundet rigtig mange skeletter i Øm, var Bedstefar så glad som en skoledreng, og jeg glemmer aldrig, da han kom og viste os knoglerne fra en mand med akromegali (kæmpevækst). Navnet på den interessante sygdom glemmer jeg aldrig, og da hånden blev anbragt

på et sort bræt ved siden af en normal skelethånd, hjalp jeg til med at holde knoglerne, mens Bedstefar med stort besvær fik messingtråden ind gennem de borede huller.

At ikke alle delte hans interesse, kunne han slet ikke forstå.

Om søndagen ville han gerne køre en tur med Bedstemor og os tre piger. Der var to ture: til Øm eller til Vrads Sande, og selvom vi kendte begge dele ud og ind, foreslog vi mest det sidste.

Bedstefar var en ener - klog - vidende og hjertelig på sin helt egen facon. Livet havde budt ham meget. Hans helbred var ikke godt i de sidste år, han var opereret gang på gang for mavesår og blæresten, han endte med at være helt blind, personlige sorger havde han haft, men alligevel holdt han sig flot.

Den sidste aften før en hjerneblødning ramte ham om natten, var det meste af familien tilfældigt samlet. Da fortalte Bedstefar om, hvordan han som ung læge i Svendborg havde oplevet Sophus Clausen, og det indtryk hans digtning havde gjort på ham.

Jeg er overbevist om, at de gode stunder i Bedstefars liv altid har været i stand til at hjælpe ham igennem de svære stunder.«

Tre tipoldemødre

Af Poul Daugaard

At se tilbage på ens forfædre er som at se ind i en mørk hule. Hvis man har en stærk lygte, kan man se en del personer, de yngste (eller mindst gamle) først og fremmest, de følgende stadig mere utydeligt - til man tilsidst kun kan se nogle årstal og endelig ikke andet end mørke.

Jeg har en rimeligt stærk lygte, dvs. stamtavler og en del papirer, som mine forældres generation og nogle af de rigtigt gamle har efterladt sig. Så jeg kan se mange navne og årstal tilbage til mine tiptiptipoldeforældre, dvs. folk, der er født ca. år 1700. Der er ialt 64 af dem, og jeg kan se navne med eller uden årstal på 29 af dem. Af de 32 tiptipper har jeg navne og tal på 22.

De således kendte 11 tiptipoldemødre hedder Elin, Kirsten, Karen, Margrethe, Barbara, Dorthe, Maren, Kirsten, Mette, Maren og Ane Ulrikke Frederikke. De fleste af dem er født i 1730'erne og 1740'erne. En af dem sad enke i 51 år, en anden i 44 år, en tredje i 21 år. De fleste var gift med gårdmænd, en enkelt med en fabriksejer (Haraldskjær kobberfabrik), en anden med en møller (Brøndsted mølle) og en tredje med en kommandersergent ved Det Slesvigske Kyrasserregiment i Horsens (det er Ane Ulrikke Frederikke, født Lam).

Det her anførte er alt, hvad jeg ved om dem. Først med mine 8 tipoldemødre begynder der at komme kød på sagen, om jeg så må sige - og det gælder tre af dem, at deres personlighed træder frem.

Anne Sager

Der sker dramatiske ting omkring *Anne Sager* (1787-1859) og især hendes familie. Hendes bedstefar, Peter Sager¹, indvandrede fra Tyskland og blev i 1757 kobbersmeltemester på »Haraldskjær Kaaber-, Høelee-, Gevæhr- og Søm-Fabrique« og købte i 1770 fabrikken, som Annes far, Peter Petersen Sager, dygtigt førte videre i næsten fyre år.

Anne havde tre yngre søskende: tvillingerne Anders og Peter samt søsteren Sophia Maria. De to tvillinger overtager kobberværket efter deres fars død i 1826. Men der sker så det ulykkelige, at de begge forelsker sig i en smuk fiskerpige fra Vejle - og Anders berøver sig selv livet pga. ulykkelig kærlighed. Peter gifter sig med pigen, men dør få år efter i 1832, og enkens næste mand sætter det hele overstyr.

Anne gifter sig med gårdmand Niels Andersen Hansen Daugaard på den gård, der idag hedder »Daugaardsminde« i Stubberup, Højen sogn. Hun fik mange

børn, blandt dem min oldefar Niels Nielsen Daugaard på gården »Toftvang« i Fredsted, Ø. Starup. Det skal for en fuldstændigheds skyld oplyses, at Annes søster Sophia Maria blev gift med landmåler Henrich Kidde og blev bedstemor til forfatteren Harald Kidde.

Min bedstefar, Jens Daugaard² på »Toftvang«, fortæller om sin bedstemor, Anne Sager, at hun var en særdeles livlig og smuk dame. I sine ungdomserindringer siger han: »Jeg husker som dreng bedstemor, der var lyshåret og rask i vendingen, livlig og med et svar på rede hånd. Jeg har hørt hende fortælle om en mand i byen, Mathias Iversen, der havde en middelstor gård, som han passede dårligt, og konen passede han heller ikke videre godt. En vinteraften med sne kom han op til bedstefader med træsko på og halm viklet om benene. Han bød godaften, satte sig ned og kom i snak om vejret og de dårlige tider. Sådan gik en lille tid, så spurgte bedstemoder pludselig, hvorfor han egentlig kom? ...« Jo, det var jo så som så, for han skulle herop for om han kunne låne heste til at hente jordmoderen, fordi hans egne ikke var så gode til at gå i sne....«.. »Da ska a rele nok lære dig«, var bedstemoders svar - »Sidd du der og snakker om vejr og vind, ud med dig og karlene med, så I kan komme afsted i en fart!«

Således har min bedstefar med sin beretning om sin bedstemor fået os til at se hende lyslevende for os. Et begreb om hendes hverdag kan vi danne os ud fra bedstefars fortælling om sin mor, Karen Sørensdatters liv en vinterdag. Anne og Karen var begge koner på rimeligt store gårde. »Jeg husker, hvorledes om vinteren

vore tre piger og moder om morgenen spandt ved lys inden davretid. Når det blev lyst, malkede de to af pigerne køerne, og den tredje fejede gulve, medens moder kogte mælkegrød til davren. Der blev så kartet og spundet den hele dag og aften til kl. 10, thi ulden skulle jo spindes inden jul.«

Det må have været en stor sorg for Anne Sager, at begge hendes brødre døde så unge. For at hendes slægtsnavn Sager ikke skulle dø ud, blev hendes ældste søn døbt Peter Sager Nielsen, og således fik de to gårdmænd på nabogårdene »Skovløkke« og »Toftvang« i Fredsted navnene Peter Sager og Niels Daugaard, skønt de var brødre.

Anne Sager blev mor til 9 sønner og 3 døtre, hvoraf 4 sønner og 2 døtre overlevede hende, stod der på hendes gravsten. Det fortælles iøvrigt om hende, at når det kneb med penge på gården, gik hun ud og tog sin hest og red til Haraldskjær kobberfabrik, hvor hun hentede forstærkning.

Karen Kirstine Jensdatter

I min mors slægt har jeg to tipoldemødre, der kan fortælles om. Den ene er *Karen Kirstine Jensdatter (Jensen) (1816-84)*. Hun var ud af en velagtet bondeslægt på Egå-kanten, nær Århus. Men hendes liv blev et andet end Anne Sagers, for hun giftede sig med en lærer Peter Michael Jørgensen (1813-78). Han havde under sine besøg i hjemmet i Hjallerup i Vendsyssel fundet en ung pige i V. Glindvad, Ørum sogn, som han ønskede at dele sin fremtid med, som sønnen Konrad³ har skrevet. Hendes far var fra Egå, men levede som gårdmand og sognefoged i Bolter fjerding i Dronninglund sogn. Bryl-

luppet fejredes den 12. oktober 1839, og der dansedes til kl. 2 om natten, til glæde for Karen Kirstine, der i sin ungdom holdt meget af at danse.

Hendes indgang til tilværelsen som lærerkone i Sørup skole var imidlertid alt andet end en festlig dans. Konrad skriver: »Boligen var ogsaa daarlig og usund; flere gang steg Vandet i Søen saa højt, at det stod over Gulvene, og da kunde mine Forældre ikke være andre Steder end i Sovekamret, og der var der ingen Kakkelovn ... Skolen var meget forsømt« (og børnene ogsaa og derfor vanskelige). Men Konrad skriver: »Moder der i sine Ungpigedage havde tjent et Par Steder i Aalborg ... og siden været Barnepige og siden Stuepige hos Proprietær Wind til Buurholt, havde prøvet noget af hvert og tabte derfor ligesaa lidt som Fader Modet...«

Allerede i 1840 bedredes deres forhold imidlertid, da tipoldefar P. M. J. fik tilbudt »det meget gode Skolelærer- og Kirkesangerembede i Rostrup«, lidt nord for Hobro.

Men tag ikke fejl: det var på de tider ikke nogen dans på roser at være lærer og lærerkone, selvom embedet var godt. Konrad skriver: »Som Tiden gik, lagde Arbejdet i Hus, Have og Mark stedse stærkere Beslag paa vore Forældres Tid og Tanker. Sønnerne maatte tidligt tage Haand i med Markens Dyrkning, Kreaturerens Pasning, Havens Renholdelse og alt andet Landbrugsarbejde, ligesom vi af Fader - der før sin Seminarietid havde lært Tømmerhåndværket - lærte at bruge Økse, Sav og Høvl og at behandle Bogbinderværktøjet. Imens maatte vore to Søstre hjælpe Moder i Huset: Bagning,

Brygning, Slagtning, Lysestøbning, Mælken, Uldens og Hørrens Behandling samt Madlavning og al anden - den Gang saa mangesidig, - huslig Gerning. Der var altsaa ingen, der fik Lov til at ligge paa den lade Side.«

Børnene måtte være andægtige, når far eller mor læste prædikener op, men »der var ellers intet Hængehovederi i vort Hjem. og unge som gamle deltog, naar Lejlighed gaves, i Selskabelighed, Dans og anden sømmelig Morskab, dog ikke gerne i Kortenspil om Penge.«

I de 15 år i lærerhjemmet i Rostrup fik Karen Kirstine ud over sin daglige travlhed ogsaa tid til at få fem børn: Georgine, Severin, Marinus, Konrad og Elisabeth. Efter flytningen i 1855 til Beder, nær

Peter Michael og Karen Kirstine Jørgensen.

Århus, fødtes i 1858 endnu en dreng, Karl.

Som en sidebemærkning skal det notes, at i Beder præstegård hos pastor Vilh. Paludan-Müller så børnene for første gang et juletræ, hørte god klavermusik og kunne gå hjem med en bog som »Aladdin« til låns.

Efter otte frugtbare år i Beder - Peter Michael tog stærkt del i egnens åndelige liv, startede bl.a. et tidsskrift, »Budbringeren« som bindeled til den kristelige kreds - så han sig nødsaget til at søge et bedre aflagt embede og fandt det i Sdr. Kirkeby på Falster. Det var dyrt med alle de børn. Mærkeligt nok havde han og Karen Kirstine også mange bekymringer på deres børns vegne. I betragtning af børnenes senere beviste livsduelighed, er det ret ejendommeligt, at deres indgang i voksenlivet gav anledning til bekymring.

Marinus⁴ var dyr at holde på seminariet, passede han på pengene? Severin⁵ kunne ikke få sine forretninger til at gå og kostede også penge (den senere direktør for FDB!). Konrads⁵ helbred syntes ikke godt (han døde som 72-årig!), og han kunne ikke finde ud af, hvad han skulle tage sig til (den senere bogtrykker og landstingsmand, Højskolebladets stifter!). Karl⁵ får i et brev en påmindelse om at få alvor ind i sine flygtige tanker (hvad der lykkedes for den senere kendte planteforædler og skribent). Georgine skulle giftes, og udgiften til hendes udstyr var et problem. Et virkeligt lyspunkt for forældrene var den yngste datter, Elisabeth, som de så godt anbragt i tjeneste hos bageren i Nykøbing F. - lidet anede de, at hun var i færd med at forlade pladsen, hun ville til Jylland.

De to »gamle« havde nok at tænke på og var nok heller ikke altid enige. Peter Michael skriver i marts 1866 et brev til Marinus: »Ellers intet Nyt - dog jo - maaske det allerbedste: den lede Djævel, som saa ofte og saa haardnakket har stillet sig imellem Eders Fader og Moder, synes nu endelig at være fordreven, Gud ske evig Lov og Tak, og vi ere nu saa glade, vi to Gamle, baade ved hinanden og i vor kjære Herre og Frelser. Gud give, vore Børn nu ogsaa maatte bidrage med deres Opførsel til at forøge vor Glæde!«

Den lede djævel synes at have forføjet sig, i hvert fald er forældrene sammen til enden. Efter 12 år i Sdr. Kirkeby holdt hans helbred ikke til mere, og de flyttede i 1875, først til V. Nebel, hvor Marinus var friskolelærer og Severin brugsuddeler - og siden til Kolding hos Konrad. Peter Michael døde af lungebetændelse i maj 1878. Konrad skriver: »Moder, der trofast havde plejet ham, blev endnu i 6 Aar at holde Hus for mig, indtil hun den 23. Juli 1884 døde under et Besøg i V. Nebel og kom til at hvile ved hans Side« på Kolding kirkegård.

Caroline Georgine Pedersen

Den tredje af de tipoldemødre, som jeg ved en del om, er *Caroline Georgine Pedersen* (1829-1914), gift Wippert, skilt, gift igen *Andersen*. På en sølvflødekande, som er havnet hos mig står der CA, Caroline Andersen.

Hun var en meget selvstændig kvinde: den første selverhvervende kvinde i familien, og den første, der blev skilt. Hendes handlekraft og en vis hårdhed kan måske henføres til hendes far, som var kommandersergent ved Det Slesvigske Kyrasser-

regiment i Horsens, Jacob Christian Pedersen, gift med Ane Ulrikke Frederikke Lam.

Hendes handlekraft kan aflæses af det faktum, at hun som 31-årig husmor i Vejle med seks børn søger optagelse på Fødselsstiftelsen i København og tager eksamen med 1. karakter for derefter at praktisere som jordemoder i Vejle. Den 4. december 1862 fremsender hun en ansøgning om embedet som distriktsjordemoder i Mårslet ved Århus.

I sin ansøgning anfører hun: «...da vi ere 4re Jordemødre her i Byen, hvoraf jeg er den yngste, saa seer jeg mig ikke istand til at ernære min Familie. Vi har nemlig 6 Børn, hvoraf den ældste er kun 15 Aar gammel, og da min Mand derhos i flere Aar har været saa syg for Brystet, at han ikke kan udholde noget anstrengende Arbeide, saa er det meget strængt for os at anskaffe det Nødvendige....»

Hun fik embedet i kraft af fine anbefalinger fra alle sider. Embedslægen i Veile-Skanderborg Physicat, A. Black skriver: » ... hun er en meget dygtig Jordmoder. Hun besvarede de hende forelagte Spørgsmaal med Klarhed og Bestemthed, og havde sin Protokol og Instrumenter i Orden. Hun er blandt de Jordmødre, som man nødig maatte see forlade Amtet....»

Hun tiltrådte i Mårslet den 1. februar 1863, og allerede den 7. marts foreligger en forespørgsel fra Mårslet sogneforstanderskab til stiftamtmand C. Dahl på Moesgård, om jordmoderen er berettiget til at forlange en kakkellovn leveret af distriktet. Og den 13. april forespørger pastor Budtz i Mårslet, om hvem der skal betale ... skatter, formueafgifter, tiende og alle andre byrder af jordmoderens hart-

korn, samt gør forespørgsel m.h.t. at der påtænkes en tilbygning til jordemoderboligen.

Hun kan have været en strid kone, og barsk var hun i hvert fald, da hun den 4. marts 1864 skriver til stiftamtmanden og forlanger en omgående skilsmisse.

På det tidspunkt var faderen til hendes seks børn, væver og missionær Johannes Augustin Wippert⁶ på vej til Dybbøl som soldatermissionær i krigens helvede. Han høstede hæder og stor anerkendelse for tapperhed og kristelig ligevægt under bombardementerne.

Men han må have begået en eller anden synd, som efter hendes udsagn havde givet hende afsky for ham. Hvad han måtte have bedrevet, har jeg aldrig kunnet finde ud af.

Hun skriver: » ... Jeg forlanger Skilsmisse, og jeg har Ret dertil saavel efter Guds Ord som den borgerlige Lov ... nu sætter han sig derimod. Aarsagen dertil er ikke Kjærlighed til mig og mine Børn, men fordi han vil have et Hjem at ty til, og da han nu aldeles i flere Aar har været vænnet fra Arbeide, saa mener han nok, det er godt at være gift med en Jordmoder, der kan forsørge ham....» Det er hårde ord, som ledsages af en karakteristisk af ham, der klargør, at der heller ikke fra hendes side er mere kærlighed til stede.

Nu er det ikke min sag at så tvivl om min tipoldemors sandhedskærlighed, men hvis jeg havde været en kriminalforfatter, ville jeg næppe have kunnet undlade at antyde, at hendes opførsel kan have haft sin grund i det forhold, at hun i Mårslet blev forelsket i lærer Morten Andersen (1814-96, landstingsmand 1866-82, m.m.). Det tog otte år at få skilsmissen

Caroline, ca. 33 år.

igennem (tvivl i sagen?), men da den var bevilget i 1872, giftede Caroline sig samme år med Morten Andersen. De fik en søn, som imidlertid døde som teenager.

Wippert og fem af børnene udvandrede til USA. Det sjette barn, Johanne, blev gift med den ovenfor omtalte Severin Jørgensen og blev en af mine oldemødre.

Tipoldemor Caroline blev temmelig gammel og boede tilsidst i Århus, Nørre Allé 17. Min netop afdøde moster Gerda mindes fra sin barndoms besøg i Århus hos »bedstemor« Caroline, at hun oprettholdt sit kristne livssyn, men iøvrigt var en hyggelig og venlig dame, som havde sans for humor. Hun sagdes at have været afholdt i Mårslet, hvor folk forærede hende en lukket vogn. En morbror har refere-

ret et udsagn fra hendes mund: når hun så en eller anden dyr ting, sagde hun: »Den er ikke købt for en smørbrød!« Hun holdt af at gå på auktioner.

Efterskrift

Mændene i familien ved vi normalt altid noget om. De havde en profession, som karakteriserede dem, og hvis de udrettede noget særligt, blev de meget omtalt og husket. Men kvinderne? De arbejdede bag lukkede døre og sørgede for, at mændene kunne blive til noget, og passede børnene. Naturligvis ved vi meget om kvinderne i vore forældres generation og måske også lidt om de foregående. Men hurtigt bliver de til skygger. Med det foreliggende har jeg forsøgt at finde menneskene bag nogle af mine formødres data.

Noter:

1. Poul Lindholm har skrevet om Slægten Sager i *Vejle Amts Årbog* 1913, side 171-80.
2. Se Jens Daugaard: Erindringer fra barndom og ungdom i Fredsted, i *Vejle Amts Årbog* 1989, side 82-104.
3. Konrad Jørgensen har skrevet om sin dygtige far, Peter Michael Jørgensen, i en række artikler i *Højskolebladet* 1913, begyndende spalte 66.
4. Om Marinus Jørgensen, se Jens P. Harbo: *Slægten Ravn fra den nordlige del af Koldingegnen*. 1918. Side 200-05.
5. Se *Dansk biografisk Leksikon*, 2. og 3. udg.
6. Se artiklen En usædvanlig skæbne, i *Østjysk Hjemstavn* 1996, side 97-103.

Mikkel Høfsens hustru i Ormslev findes død i brønden i deres kålhave

Af Estrid Wilhelms

Den 3. december 1712 var Mikkel Sørensen Høfsen og hans hustru Maren Jensdatter stået op en tidlig morgen, fordi de skulle slagte svin. Aftenen i forvejen havde Mikkel været hos naboen Peder Nielsen for at få ham til at hjælpe med slagtingen, hvilket denne havde lovet - de kunne bare kalde på ham, når det skulle gå for sig.

Maren fyrede op under vandet, og da det var ved at være varmt, bad hun Mikkel, efter hvad han senere sagde, om at hente Peder Nielsen. Det gjorde han, og han ventede på naboen, mens denne kom i tøjet, og så fulgtes de ad hjem til Mikkel Høfsens gård. Maren Jensdatter var ikke at se nogen steder, så de satte sig med en pipe tobak og et par glas brændevin, da Mikkel troede, at hun måtte være gået i byen for at låne en gryde. Da hun stadig ikke viste sig, spurgte Peder Nielsen, om hun kunne være gået om i kålhaven til kielden (brønden) efter vand og derved faldet ned i den. De gik derom, og de så en strikke ligge ved siden af kielden. Mikkel kom først derhen og så ned i den, så råbte han: »Åh nej, hun ligger vist dernede«! Peder Nielsen kom derhen og lagde sig på knæ ved kielden, han mente, at kunne se noget sort og hvidt i vandet. De måtte nu have hjælp til at få hende op, så de blev enige om, at Peder Nielsen skulle hente

Anders Lassen, men han skulle bede ham om at komme over og hjælpe med at holde på et svin, for de var bange for, at han ikke ville gå med, hvis han hørte, hvad der var sket. Peder Nielsen hentede også Peder Pedersen, som fik samme besked.

De fulgtes nu ad til Mikkel Høfsens gård, hvor de fik at vide, hvad der var sket.

Anders Lassen tog en gærdestav, hvormed han rodede rundt i vandet, og han fik Maren Jensdatters hue på staven. Ved fælles hjælp fik de den druknede op af kielden. Under hende fandt de desuden en lille mæssingkedel.

Som altid, når der var sket en ulykke, måtte der gå bud til øvrigheden, nemlig godsejer Christian Charisius på Constantinsborg, hvis fuldmægtig mødte for ham, desuden kom også birkedommeren fra Marselisborg birketing tilstede.

Seign. Johan Kap Lutken udvalgte fire synsmænd og fire synskvinder, de fire sidste skulle, under birkedommerens overværelse, afklæde den afdøde, så man kunne se hende, om der var tegn på vold, der kunne have døden til følge, men det var der ikke tegn på.

Hvad vidnerne sagde

Under det efterfølgende retsmøde blev Mikkel Høfsen spurgt om hans kones al-

der, hvortil han svarede, at hun var ungefær 70 år gammel og havde de sidste år været noget rysthåndet, men at hun havde været frisk aftenen før - også da hun stod op om natten for at varme vand til slagtingen.

Else Andersdatter, som havde til huse hos Peder Nielsen i Ormslev, blev hørt som vidne, og hun »vandt ved ed med oprakte fingre«, at hun om natten havde hørt Anne Pind råbe: »Nu ligger Maren Jensdatter i deres kielde og er druknet, fordi hun ville bære vand til svinene«! Vidnet havde da spurgt hende om, hvorfra hun vidste det, da hun jo havde ligget i sin seng hele natten, hvortil hun svarede, at hun jo havde hørt Mikkel Høfsen sige det til Else Andersdatter, men denne protesterede: »Det er min sjæls salighed løgn«! Da svarede Anne Pind, at hun vel måtte have drømt det!

Det var således ikke underligt, at der faldt mistanke på hende i forbindelse med Mikkel Høfsen.

Ved diverse vidneudsagn kom det for en dag, at Mikkel Høfsens kone havde klaget sin nød til præsten over, at hendes mand var hende utro med Anne Rasmusdatter Pind, som på den tid havde til huse hos dem.

Peder Jensen i Aaboe vidnede, at en søndag efter gudstjenesten i Ormslev kirke havde pastor Therkel Nissen bedt ham, tillige med flere, om at blive, og præsten lod Mikkel Høfsens kone og Anne Pind kalde for sig, han havde da spurgt, hvorfor Mikkel Høfsen levede så dårligt med sin kone, hvortil Maren Jensdatter svarede, at siden Pinds Anne var kommet i deres hus, havde hun ikke haft det godt hos ham, han havde desuden slået og mishandlet hende,

hun var villig til at vise præsten slagene på sin krop, til hvilket præsten svarede, at han ikke var synsmand - men præst!

Derefter måtte Anne Pind flytte ud af Mikkel Høfsens hus. Da hun flyttede, tog Mikkel sine sengeklæder med sig og var hos hende i to nætter, hvilket blev sagt i retten.

Et af de kvindelige vidner fortalte, at hun havde hørt Anne Pind snakke med Mikkel Høfsen, mens de om sommeren lavede tørv nede i mosen. Hun havde sagt: «Kan jeg ikke hævne mig på andre, da skal jeg hævne mig på den gamle kierling, der sidder derhjemme, om jeg så skal klæde stejle og hjul derfor«! Mikkel havde da svaret hende, at det måtte hun ikke gøre.

En letfærdig ægteskabsdjævel

Efter dette retsmøde, hvor der fremkom masser af samstemmende vidnebyrd mod både Mikkel Sørensen Høfsen og Anne Rasmusdatter Pind, blev de sat i jern nede i Constantinsborgs fangekælder.

Det kom til flere retsmøder det kommende forår, og den 21. februar vidnede Anne Pind, at Mikkel Høfsen havde sagt til hende, at han ville ombringe sin kone, og at skytten Tobias Davidsen i Aaboe skulle hjælpe - eller alene forrette denne gerning for ham. Dette benægtede Mikkel Høfsen og Tobias Davidsen, og den sidste havde for øvrigt vidner på, at han ikke havde været ude af sit hus den nat.

Det stod fast, at Mikkel Høfsen havde levet ukristeligt med sin kone, som han havde slået adskillige gange, så hun både var brun og blå på kroppen, hvilket Anne Vævekone kunne bevidne, da hun havde været hos hende og fremvist sine slag. Skov-Peder vidnede også, at da Anne Pind

blev forvist fra sognet, havde Mikkel lejet hus hos ham til Anne Pind, som »havde våren hans hore udi tou år«.

Anne Pind var jo i Ormslev den pågældende nat, da Maren Jensdatter var druknet i kielden, så forvisningen fra sognet var nok ikke blevet til noget, hun var blot flyttet til en af naboerne i byen.

Mikkels og Anne Pinds forsvarer Anders Bro påstod i sit indlæg af 23. maj, at disse to burde frikendes og have erstatning på 100 rigsdaler fra godsejer Charisius for påført arrest og skadelidelse.

Der var imod denne påstand masser af vidneudsagn, bl.a. også fra pastor Therkild Nissen såvel som degnen og hans hjælpers attest og ikke mindst Anne Rasmusdatter Pinds tilståelse.

Dog fandt man ikke, at der var tilstrækkelige beviser for, at Mikkel Høfsen havde ombragt sin kone, hvilket han heller ikke ville tilstå at have gjort, de blev derfor dømt for usædelig omgang. Dommen lød: »At Mikkel Høfsen i følge vores allernådigste lovs 6. bogs 5. capitel 7. art., såvel som og af 3. bogs 16. capitel 7. art., bør udstå kirkens disciplin og tou år gå i Bremerholms jern, og hans boeslod til sit herskab at være hjemfalden.« Og »Anne Rasmusdatter Pind, som hans medskyldige, og som findes at have været en letfærdig ægteskabs-djævel, bør efter vor allernådigste lovs 3. bogs 16. capitel, 7. art. udstå kirkens disciplin og siden til Spindehuset hendes livstid«!

Dommens effektivering

Denne dom blev afsagt den 23. maj 1713,

men om den blev effektueret, er usikkert, for ifølge kirkebogen er de begge til absolution om efteråret:

»Dom. 15. post Trinitatis (d. 24. september) 1713 blev Mikkel Høfsen af Ormslev publice absolveret i Ormslev kirke«.

Søndagen efter står der:

»Dom. 16. post Trinitatis (d. 1. oktober) 1713 blev Pinds Anne i Ormslev publice absolveret og udlagt som barnefar - Jens Nielsen af Edslev«.

Man har selvfølgelig ikke kunnet sende hende til spindehuset, før hun havde født barnet, men dette viser jo altså, at hun har haft sine garn ude mere end ét sted, så hun med rette er blevet anset som et »løsagtigt fruentimmer«, som man dengang benævnedes lidt for livlige piger, som derefter ansås for luddere, der havde forskertset deres ret til et anstændigt ægteskab, og dermed var de oftest hjemfaldne til at fortsætte denne løbebane. Derimod skete der næsten aldrig den mandlige part noget, han kunne sagtens derefter få et fæste og blive gift med en evt. enke eller datteren i pågældende gård.

At udstå kirkens disciplin (eller få absolution) betød, at de, som forbrød sig på en eller anden måde, skulle stå op i kirken og bekende deres synd for præsten og hele menigheden.

Kildehenvisning:

I tingbogen fylder dette retsopgør en snes sider. Den findes på landsarkivet i Viborg (Marselisborg birketings tingbog. i-6, fol. 359b - 367a, samt fol. 370 b og 382a - 385b).

Aarhusegnens selskabelige Forening

Af Søren Christensen og Anna Meta Kjær

De to forfattere, som er søskende, fortæller deres erindringer om en forening, som i første halvdel af vort århundrede havde stor betydning for Århus-egnens unge. Søren Christensen, som var medlem af foreningens bestyrelse i de urolige år under besættelsen, giver et rids af foreningens historie, mens Anna Meta Kjær især bidrager med afsnittet »Bal i krigens skygge«.

Omkring århundredeskiftet op til 1900 var der en del forældre med deres halv- eller helvoksne børn, der mente, at kroballer ikke var noget for »landadelens« unge. Derfor oprettede de en forening, som de kaldte Aarhusegnens Ungdomsforening.

Det var en forening for landmandssønner og -døtre. Ballerne skulle holdes i Østergades Forsamlingsbygning i Århus

Østergades Hotel i Århus.

én gang månedligt.

Det var ikke alle og enhver, der kunne få et medlemskort. Man skulle helst have forældre, der havde 20 køer, for at blive medlem. Fire skorstene på stuehuset skulle der også helst være.

Med årene slækkede man noget på kravene for medlemsskabet. Det var jo også rart med nogle penge i kassen, så byfolks unge og andre fik også adgang.

Engang først i 1920'erne syntes nogle, at foreningen var ved at degenerere, så der var nogle udbrydere, som dannede en ny forening: »Aarhusegnens selskabelige Forening«, hvor der til at begynde med kun kunne komme unge, som var indbudt.

En ny forening for dem med de 20 køer var dannet, og man afholdt herefter de såkaldte rigtige bondeballer. Jeg mener, at den første formand i foreningen var den senere minkfarmer Bertel Jensen fra Viby.

Aarhusegnens selskabelige Forening holdt fortrinsvis sine baller i Østergade, men om vinteren var der som regel tre baller på Vennelyst. Her var der varietéoptræden og så bal bagefter. En enkelt gang om sommeren benyttedes også restaurant Aakrogen ude ved vandet.

Som tiden gik, slækkede »den selskabelige« også på kravene til medlemsskab. Så da jeg kom i bestyrelsen i 1940, var der godt 600 medlemmer.

På Østergades Hotel måtte vi tage begge salene i brug for at huse alle gæster.

Bal i krigens skygge

Til ballerne i den selskabelige var der altid fuldt hus, og der dansedes flittigt fra starten kl. 20.00 til kl. 1.00 om natten, hvor alt sluttede.

I den store sal spillede Valdemar Christensens otte-mands orkester. I den lille sal Aksel Christensens fire-mands orkester. Særligt festligt var juleballet, for da var påklædningen de lange kjoler og festtøj. Ligesådan ved ballet 2. pinsedag.

Der var aldrig bal påskelørdag, for det var jo i den hellige uge.

I krigsårene var der store problemer. For eksempel var der af og til luftalarm, så måtte vi alle i beskyttelsesrum en times tid eller mere.

Befordring til og fra bal i Østergades Forsamlingsbygning foregik på en cykel, som ikke var alt for driftssikker.

Der var jævnlige punkteringer, for dæk og slanger var enten gamle eller af dårlig kvalitet. Cykelkæden var der også problemer med, for den var slidt og gammel.

Vejret kunne også volde problemer, især om vinteren. Men afsted skulle vi, om det så frøs, sneede eller regnede.

Vi klædte os varmt på til turen. Balkjolen og balskoene var omhyggeligt pakket i silkepapir og lagt i en dertil egnet papkasse, som blev anbragt på cyklens bagagebærer.

Cyklen blev afleveret til en vagt i forsamlingsbygningens gård. Her lå cyklerne nærmest stablet vandret, så tæt var de »parkerede«. Kassen med balkjole og skotog vi med ind i hotellets toiletrum.

Her skiftede vi, og det varme tøj blev pakket i kassen og afleveret hos damen i garderoben. Den samme procedure gentog sig, når ballet var forbi, men med omvendt fortegn.

Der blev gennem årene knyttet mange gode venskaber af kortere eller længere varighed, som begyndte i »Den selskabelige forening«. Rigtig mange ægtepar på

Aarhusegnen så hinanden første gang i Aarhusegnens selskabelige Forening og skylder den en stor tak.

Da Vennelyst blev sprængt i luften

Som krigen skred frem, blev det vanskelige at komme frem, og vi fik da også spærretid, for myndighederne forbød aften- og natudgang. Så i en periode begyndte ballerne klokken tre om eftermiddagen og sluttede klokken 19.30. Vi skulle jo være ude af byen inden kl. 20.00.

At det var småt med mange ting den gang, kan jeg belyse med følgende. Når vi havde bal på Vennelyst, var bestyrelsen altid inviteret på middag hos direktøren før festen. Det var bare godt.

Da fik hver af os fem mand udleveret hver en 20 stk. Philips Morris cigaretter. Da jeg jo ikke ryger, vidste folk, at jeg havde disse cigaretter, så jeg solgte dem stykvis for en krone pr. stk.

Men så var der mange, der blev sure, for så var de jo hurtigt væk, cigaretterne. For at drøje på varene, gik jeg så over til at sælge cigaretterne for 25 øre pr. sug. Det gav mange penge dengang, og så var der jo mange flere, der fik glæde af Philips Morris'erne.

Den 23.februar 1945 holdt vi bestyrelsesmøde på Vennelyst først på eftermiddagen. Så var vi klar til at gå i teatret fra 17.00 til 19.00. Det var i det tidsrum, man gik i teatret på den tid.

Vi lavede så den aftale med direktør Hansen, Vennelyst, at vi ville komme og få noget at spise ved 20.00-tiden. Så han lod en kok og en tjener blive tilbage for at betjene os. Alle restauranter skulle lukke kl. 20.00, det var den tids lov, der var jo krig.

Direktør Hansen og hans kone skulle over på den anden side af gaden og spille kort hos nogle venner. Så han spurgte, om vi ville holde lidt øje med deres lille datter på 12 år, som var puttet i seng i lejligheden ovenover restauranten.

Vi havde vores kærester med, så vi festede nok lidt for meget, tiden går jo hurtigt i godt selskab. Så klokken var blevet omkring midnat, da der pludselig stormede en flok mænd ind med maskinpistoler og tørklæder for ansigterne.

De havde ikke regnet med, at der var mennesker i restauranten ved den tid. Alle blev vi kommanderet ud i gården med front mod væggen, og så tog vi ellers afsked med hinanden.

Men vores kasserer Sigurd Hjortshøj syntes nu ikke, at Schalburgfolkene skulle have vores penge, så han lod lige så stille tegnebogen falde ned i sneen og trådte på den, så ingen kunne se den. Dagen efter fandt Sigurd den igen i ruinerne efter sprængningen.

Bothilsen-Nielsen banden fra Schalburgkorpset, som de kaldtes, bestemte sig nu om med hensyn til det med at skyde os, så de jog os ind i bygningen igen, medens de lagde bomberne tilrette og fik tændingsledningerne forbundet.

Vi fik endda allernådigst to mand lov til at hente vores overtøj i garderoben. Men også her havde vi en maskinpistol i ryggen.

På et tidspunkt kom vi i tanker om direktør Hansens datter, og efter nogen parlamentaren fik vi så lov til at hente hende ned.

Da Schalburgfolkene var klar med det hele, blev vi kommanderet ud i en fart, og vi nåede ikke ret langt, før restaurant Ven-

nelyst ikke eksisterede mere. Den blev sprængt helt væk.

På étårsdagen efter at Vennelyst var blevet bombet, inviterede direktør Hansen, der da havde forpagtet Hotel Jylland i Randers, os 5 bestyrelsesmedlemmer med damer.

Alle vi, der havde reddet hans datter, ville han give en stor middag på Hotel Jylland i Randers. Men da klokken slog 24.00, kom der en tjener og fortalte, at nu skulle vi skynde os ud, for hotellet brændte.

Da besluttede vi, at den dato ikke skulle fejres mere.

Den selskabelige forening blev senere opløst. Den sidste formand var Jørgen

Bredholt, Lindaa. Foreningen havde vel overlevet sig selv. Det sluttede altså i 1963.

Et bal for veteranerne

I 1972 talte jeg (Søren Christensen) med Henry Post i Haldum, om vi ikke skulle prøve at lave en veteranfest for gamle selskabelige medlemmer. Det mente han også var en god idé.

Så lavede vi et telefonisk kædebrevsystem, så alle, vi ringede til, igen ringede til andre »veteraner«. På den måde fik vi samlet 275 til middag med bal bagefter på Østergades Hotel i Aarhus.

Vi fik fat i de gamle musikere. Valdemar Christensens otte-mands orkester

AARHUSEGNS SÆLSKABELIGE FORENINGS LEGAT TIL DYGTIGGØRELSE AF LANDEBOUNGDOMMEN I AARHUSEGNET.	
Driftsregnskab for tiden 1/1 - 31/12 1987.	
Indtægter:	
Renter af 901-44-20726.....	645,23
Udgifter:	
Udbetalt 1 legatportion.....	600,00
Overf. til næste år.....	45,23
	<u>645,23</u>
Status pr. 31/12 1987.	
Aktiver:	
Sparekassebog nr. 901-44-20726.....	10.112,65
Passiver:	
Legatkapital.....	10.000,00
Driftskapital fra 86 67,42	112,65
henlagt 45,23.....	<u>10.112,65</u>
Bestyrelse:	<i>Søren Christensen</i> <i>Valdemar Christensen</i>

Kort efter fremlæggelsen af regnskabet for 1987 (her gengivet uden revisionens positive påtegning) anmodede bestyrelsen om tilladelse til at afvikle legatet over 3 år.

spillede, så det blev en stor succes, som mange snakker om endnu snart 30 år efter.

De gamle tjenere og garderobedamerne var der også.

Det var iøvrigt Bertel Jensen, Viby, der holdt festtalen.

Sådan foregik Aarhusegnens selskabelige Forenings sidste bal.

Foreningens legat

Det var ikke dans og underholdning alt sammen. I 1954 besluttede man at oprette et legat »til dygtiggørelse af landboudommen i Aarhusegnen«, hvis fundats den 26. april 1955 blev stadfæstet af kong Frederik IX. Legatkapitalen var på kr. 10.000, hvoraf den årlige rente »skal an-

vendes til udbetaling i 1 á 2 portioner paa mindst kr. 100. - pr. stk. at uddele til værdige, trængende unge mænd eller kvinder af landboudommen i Aarhusegnen til kursus paa landbrugs- og husholdningsskoler, til uddannelse paa veterinær- og landbohøjskolen i København, paa seminarium, handelsgymnasium eller et af de danske universiteter.«

I 1987 blev der udbetalt én legatportion på 600 kr., som det fremgår af regnskabet. Legatbestyrelsen fandt, at tiden var løbet fra denne form for velgørenhed, og anmodede året efter om tilladelse til at lade legatet løbe ud, efter at man i løbet af 3 år havde udbetalt kapitalen, således at de sidste legatportioner udbetaltes i 1991.

Da Hinnerup, Trige og Hadsten kommuner blev skabt i 1967

Af Henning R. Christiansen

I den danske lokaladministrations historie var kommunalreformen af 1970 den mest indgribende overhovedet. Med den blev indført en moderne administration af velfærdsstaten. Den form for lokalt selvstyre på landet, som var blevet indført med sogneforstanderskaberne i 1842, og som vi i dag forbinder med begrebet sogneråd, ophørte samtidig. Det er ved at blive historie.

Det følgende skal ses som et eksempel på sognerådstænkning, som den blev praktiseret endnu kort før kommunalreformens gennemførelse.

Sognerådsperioden 1962-66

Der blev allerede først i tresserne arbejdet med planer om sammenlægning af sognekommuner på Hinnerup- og Hadsten-egnen. Egentlig var der tale om sammenlægninger, der skulle resultere i en storkommune omkring Hadsten, altså med stationsbyen som den centrale del, en storkommune med Hinnerup som midtpunkt, og en kommune der var vendt mod Århus.

Man tegnede på sognekommunerne: Grundfør-Spørring og Trige-Ølsted. Da man måtte regne med et reduceret Grundfør sogn uden Gl. Hinnerup, blev det bragt i forslag, at Ødum og Røved f.eks.

kunne indgå i en sådan kommune.

Der var ikke rigtig nogen, der på det tidspunkt så muligheden af en Århus kommune med den størrelse, det blev til pr. 1/4 1970. Byudviklingen i Grundfør-Spørring kommune var præget af privat initiativ, så det var stort set kun i Gl. Hinnerup, der skete noget.

Et forslag om kommunal udstykning af »Gartnerjorden« i Spørring, hvor der kunne etableres 9 parcelhusgrunde, endte med et kompromis, idet kommunen erhvervede areal til udstykning af to parceller, hvoraf den ene skulle bruges til at bygge en lærerbolig på.

Men daværende brugsforeningsuddeler, M. Nørgård Sørensen, kunne se en god forretning i at købe og udstykke resten af »Gartnerjorden«, der ligger på den østlige side af Gl. Landevej, nærmere betegnet »Gråbakke«, med udsigt over Spørring mose og kær. Det er nok ikke forkert beregnet, at der blev en gratis grund til udstykkeren ud af denne forretning.

I Grundfør blev kommunens areal, der var påtænkt anvendt til skolebyggeri, udstykket som parcelhusgrunde, da der var indgået aftale med Trige-Ølsted kommune om opførelse af en skole på Hæstvej.

Det var et kompromis, der betød, at der ikke var nogen af landsbyerne i de to

kommuner, der havde særlige fordele i forhold til andre.

Denne løsning blev heller ikke til noget, da Århus amt på et senere tidspunkt frafaldt en tilladelse til byggeri af fælles-skole på Hæstvej. Fordelene ved en placering i tilknytning til en af landsbyerne skulle udnyttes, og det blev til en skole på Bakkegårdens jorder i Trige. Den fik navnet »Bakkegårdsskolen«.

Den tilstundende kommunalreform betød, at der blev større interesse for kommunale udstykninger, og Grundfør-Spørring kommune købte og udstykkede et areal af gårdejer Aage Pedersen, Spørring, i slutningen af 1964.

Det blev til »Bakkedraget«, som dog senere måtte omdøbes til »Ladegårdsbakken«, da der i Højbjerg i forvejen var en bebyggelse med navnet »Bakkedraget«.

Ved dannelsen af Århus kommune pr. 1/4 1970 var det på forhånd sikret, at der i kommunen ikke fandtes flere veje med samme navn. Der blev i det sidste år af sognerådsperioden foretaget en længe ventet kloakering af Gl. Hinnerup, der var vokset til en by med over 400 indbyggere.

Det sidste år af Grundfør-Spørring kommunes historie

Ved kommunalvalget den 8/3 1966 var der opstillet 5 lister:

- A Socialdemokratiet (fællesliste for kommunen)
- D Venstre i Spørring
- H1 Upolitisk beboerliste Grundfør-Gl.Hinnerup
- H2 Upolitisk beboerliste Spørring
- I Grundfør sogns borgerliste

Spørring sogns borgerforening støttede liste D og H2, der var i valgforbund, og

der blev omdelt løbesedler med bl. a. følgende opråb:

»Del i udvikling i kommunen må sikres, mød frem og stem på en Spørringliste!
Udviklingen er i gang omkring os!
Udviklingen må ind hos os!
Udviklingen må sikres!
Spørring må sikres!«

Resultatet af valget blev:

- Nr. 1: Henning R. Christiansen, upolitisk beboerliste, Spørring.
- Nr. 2: Knud Cronholm, upolitisk beboerliste, Gl. Hinnerup.
- Nr. 3: Vagn Christensen, Grundfør sogns borgerliste.
- Nr. 4: Kristian Møller Nielsen, Socialdemokratiet, Gl. Hinnerup.
- Nr. 5: Mikael Andersen, Venstre, Spørring.
- Nr. 6: Ejner Grønning Sørensen, upolitisk beboerliste, Gl. Hinnerup.
- Nr. 7: Tage Rasmussen, Grundfør sogns borgerliste.
- Nr. 8: Inga Keller, upolitisk beboerliste, Spørring.
- Nr. 9: Kai Holm, Socialdemokratiet, Spørring.

Der var lodtrækning mellem liste H1 og Grundfør sogn borgerliste, som vandtes af H1, og lodtrækning mellem D og H2 Spørring, som vandtes af H2, Liste D og H2 var i valgforbund, og lodtrækningen faldt ud til fordel for Inga Keller fra den upolitiske beboerliste, Spørring.

Der var således sammensat et sogneråd på 9 medlemmer, hvoraf 2 var fra Grundfør, 3 fra Gl. Hinnerup og 4 fra Spørring. Umiddelbart efter valget søgte de to medlemmer fra den upolitiske beboerliste Grundfør-Gl.Hinnerup samarbejde med

den upolitiske beboerliste Spørring.

Dette resulterede bl.a. i besættelsen af formandsposten med Henning R. Christensen, og næstformandsposten med Knud Cronholm. Det, der optog det nye sogneråd mest, var problemerne omkring kommunesammenlægningen, og indlemmelsesnævnet, der havde anmeldt sit besøg.

Et enigt Grundfør-Spørring sogneråd foreslog sammenlægning af Grundfør-Spørring og Trige-Ølsted kommuner med Søften sogn fra Søften-Foldby kommune, som en »århusvendt« kommune. Det er klart, at forslaget bar stærkt præg af udflytningen fra Århus til Gl. Hinnerup, samt de trafikale forhold for byerne ved hovedvej A10, hvor der er fine busforbindelser til Århus.

Det talte ihvertfald med i beboernes overvejelser, og en sammenlægning af Trige, Ølsted, Spørring med Hinnerup talte man helst ikke om. Indlemmelsesnævnet arbejdede hurtigt, for man ønskede at få en ordening, specielt på Hadstenproblemerne, idet Hadstenområdet var delt mellem tre kommuner, så løsningen kunne ikke vente til den store kommunalreform pr. 1/4 1970.

Efter et møde i Hadsten den 2/6 66 og efter indlemmelsesnævnets besøg hos de berørte kommuners sogneråd, var der en klar linie:

Hadsten by skulle samles og storkommunen Hadsten derved etableres, med deltagelse af Hadsten sogn fra Vitten-Haldum-Hadsten kommune.

Der skulle etableres en Hinnerup storkommune af Vitten og Haldum sogne og Grundfør sogn, som var Hinnerups krav om kompensation for Hadsten sogn. For at få tilstrækkelig størrelse indgik Søften-

Foldby kommune i forslaget.

Desuden skulle der dannes en Trige kommune som en foreløbig løsning, og Trige kommune skulle derved indgå i planerne om oprettelse af en storkommune (evt. flere) for Århusområdet. Trige-Ølsted kommune og Spørring sogn indgik i dette forslag.

Forslagene nødvendiggjorde tre beboerastemninger, som afholdtes 23/8 66. Der var krav om 50 % tilslutning af de stemmeberettigede beboere, for en ændring efter de foreslåede kommunale inddelinger.

Beboerne i Hadsten sogn skulle stemme for tilslutning til Hadsten kommune, beboerne i Grundfør sogn om tilslutning til Hinnerup kommune og beboerne i Spørring sogn til Trige kommune.

Resultatet blev:

Hadsten sogn: af 577 stemmeberettigede stemte 317 ja (54,9 %), 62 nej, mens 18 stemmesedler var ugyldige.

Grundfør sogn: af 688 stemmeberettigede stemte 435 ja (63,2 %), 40 nej, mens 9 var ugyldige.

Spørring sogn: af 346 stemmeberettigede stemte 264 ja (76,3 %), 12 nej, mens 3 var ugyldige.

De afgørende linjer var hermed fastlagte, og det blev hektiske tider i de berørte områder, for sammenlægningstidspunktet var jo 1/4 1967. Udstykningsplaner i alle områder var under arbejde, og ligeledes planer om kloakering og tilhørende rensningsanlæg.

Bakkegårdsskolen i Trige var under opførelse, og der skulle efter planerne indgås et skoleforbund mellem Trige og Hinnerup kommuner af 5 års varighed. Beslutninger i de berørte sogneråd skulle

»konfirmeres« af de nye samarbejdspartnere, så alt kunne foregå på reel vis, uden uventede bindinger.

Trige kommune

Kommunalvalg blev afholdt 7/3 1967, og der var opstillet 5 kandidatlistor:

A: Socialdemokratiet (fælles for kommunen)

D1: Trige Venstre

D2: Ølsted Venstre

D3: Spørring Venstre

H: Upolitisk beboerliste for Spørring og Trige

Listeforbund var indgået mellem D1, D2 og D3.

Følgende blev valgt til kommunalbestyrelsen:

Liste A: Anton Hougård Poulsen, Trige
Kjeld Hedensted, Trige

Liste D1: Aage Andersen, Trige
Poul Jørgensen, Pannerup
Henry Nielsen, Trige

Liste D2: Christian Leth, Ølsted

Liste D3: Mikael Andersen, Spørring

Liste H: Henning R. Christiansen, Spørring
Gunnar Taudorf, Trige
Inga Keller, Spørring
Ester Kvist Andersen, Trige

Der var således et sogneråd på 11 medlemmer:

2 fra Socialdemokratiet, 5 fra Venstre, 4 fra Upolitiske beboerliste Spørring og Trige.

Ved det konstituerende møde blev Aage Andersen, Trige, foreslået som formand af Venstrerepræsentanterne, og Henning R. Christiansen, Spørring, blev foreslået af repræsentanterne fra den Upolitiske beboerliste Spørring Trige.

Resultatet blev: 6 stemmer for Aage Andersen, 4 stemmer for Henning R. Christiansen, 1 blank.

Det er ret let at se, at der er forskel på folk fra Trige og Spørring. De to socialdemokrater var fra Trige, og da der senere skulle vælges en repræsentant fra Trige kommune til »Overgangsbyrådet« for Århus kommune, foreslog vi fra Upolitisk beboerliste Spørring Trige, Gunnar Taudorf, Trige, som repræsentant og Venstre foreslog Aage Andersen.

Resultatet blev: 5 stemmer for Aage Andersen, 6 stemmer for Gunnar Taudorf.

Samarbejdet i sognerådet gik iøvrigt gnidningsløst.

Der skulle ske en forstærkning af administrationen ved indførelse af »moderne teknik«, hvilket på dette tidspunkt betød diverse hulkortsystemer, bogholderimaskiner m.v.

S. Roland Pedersen fortsatte som kæmper i den nye kommune, og der blev taget skridt til ansættelse af en kommuneingeniør. Knud Lindhard blev ansat pr. 1/7 1967, og der var nok at tage fat på, f.eks. kloakering i Spørring og Ølsted, bygge-modning af Højgårdsparken i Spørring, opførelse af Bakkegårdsskolen, nyt kommunekontor i Trige, kontrol med byggeri o.s.v.

Og så var der jo lige udarbejdelse af en dispositionsplan for Trige kommune.

Svend U. Helledie tiltrådte som skoleinspektør for Bakkegårdsskolen, mens skolen endnu var under opførelse.

Opførelsen af skolen var mindst et år forsinket, og det var stort set på grund af forsinkelser ved murerentreprisen. Hver gang murermesteren fik fat i nogle folk, var der straks interesserede formænd fra

»byen« på besøg, og en lille dusør samt lidt flere kroner i timen betød, at mange murersvende valgte at arbejde i »byen«.

Arkitekten var stærkt fortørnet over murernes adfærd og erklærede, at der fremover ikke skulle benyttes murere ved hans byggeprojekter. Gjellerupparken i Brabrand er et eksempel herpå.

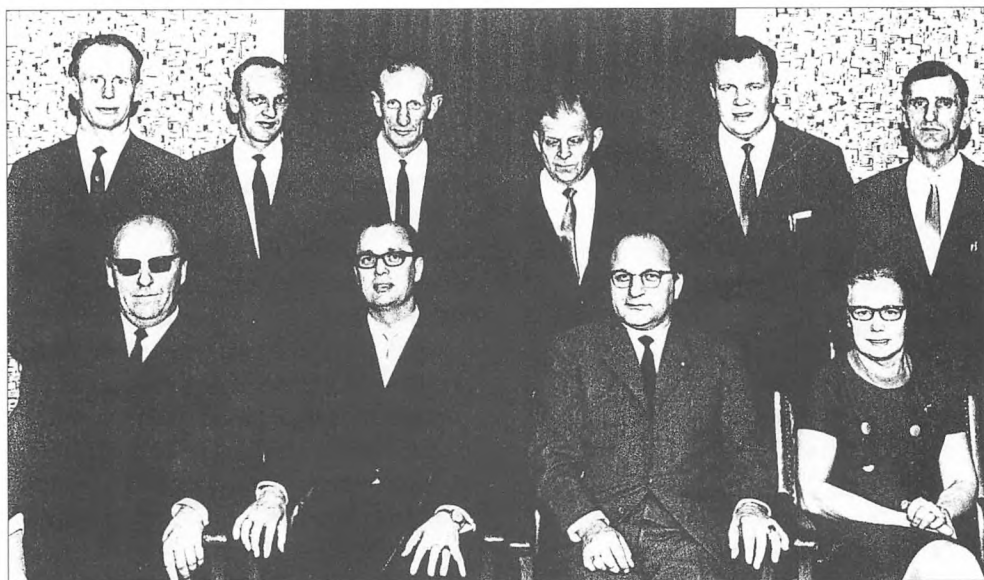
Den første af Bakkegårdsskolens tre fløje blev taget i brug ved skoleårets start i august 1967, og næste fløj, som indeholdt faglokalerne, ventedes færdig tre måneder senere.

Der skete iøvrigt det, at der var pladsmangel allerede fra starten af skolen, og der blev med Hinnerup kommunes billiggelse opført to skolepavillioner, der var klar til brug først på året 1968.

Det var et stærkt ønske fra skolen, formuleret via forbundsstyrelsen, at al undervisning skulle foregå samlet (altså uden brug af de gamle skoler i Grundfør, Spørring og Trige).

Bakkegårdsskolen blev officielt indviet den 22/10 1968, og 427 elever fik del i dagens festlighed ved en morgensammenkomst med flaghejsning for de 135 gæster, der mødte frem til indvielsen.

Amtsskolekonsulent Sv. Ø. Søndergaard fastslog i sin tale, at det heller ikke var for tidligt, området fik sin nye skole. Og stiftamtmand H. Lorentzen understregede, at vanskelighederne ved etablering af Bakkegårdsskolen havde været usædvanligt store, fordi udefra kommende forhold spillede ind, så det oprindelige pro-

Grundfør-Spørring Sogneråd, den 31. marts 1967.

Bagerste række: Tage Rasmussen, Grundfør, Vagn Christensen, Grundfør, Mikael Andersen, Spørring, Kaj Holm, Spørring, Ejner Grønning Sørensen, Gl. Hinnerup, Kristian Møller, Gl. Hinnerup.

Forreste række: Knud Cronholm Knudsen, Gl. Hinnerup, Henning Reiffenstein Christiansen, Spørring, (sognerådsformand), Knud Greve, Grundfør, (kæmner), Inga Keller, Spørring.

jekt ved Hæstvej måtte opgives.

Fødslen var ikke nem, men der er kommet et tilfredsstillende resultat af den, erklærede stiftamtmanden. Det var en trang vej til indvielsen, men trods alt en spændende tid, med masser af pionerånd.

Lærerkollegiet deltog med fynd og klem i arbejdet, anført af den senere ungdomsskoleinspektør i Hinnerup kommune, Aage Vestergaard, og forbundsstyrelsen havde i viceinspektør E. Dalsgaard Nielsen (senere skoledirektør i Hinnerup kommune) en loyal og arbejdsom sekretær, der satte sit præg på hele udviklingen.

Trige gamle skole blev omdannet til børnehave, og Spørring gamle skole blev i første omgang til ungdomsklub for de 14-18 årige i hele Trige kommune.

Planlægning

og udvikling i »de tre år«

Der var udarbejdet en dispositionsplan for Spørring, inden Trige kommune blev dannet, men kloakering og opførelse af rensningsanlæg blev varetaget af Trige kommune.

Det blev forsøgt at få Hadsten kommune til at indgå i planerne vedr. rensningsanlægget, der skulle placeres ved Spørring å, for så kunne man undgå forureningen fra Ødum, der udledte spildevand til »Mårbæk«, som løber ud i Spørring å, tæt ved det planlagte rensningsanlæg.

Hadsten kommune fandt løsningen for dyr, så der blev ingen bukser ud af det skind, men kloakering og opførelse af rensningsanlæg blev gennemført, så byggemodning af ca. 50 parceller i Højgårdsparken kunne foretages.

Disse byggegrunde blev udbudt til salg

fra medio 1968, men der var ikke rigtig nogen efterspørgsel, skønt prisen kun var mellem 25.000 og 28.000 kr. Der var også grunde til salg i Trige, og det var først, da disse var solgte, at der skete noget i Spørring. Men så blev der også rigtig god efterspørgsel, og set med nutidens øjne var det da en billig grundpris.

Der knytter sig en lille historie til etableringen af Højgårdsparken, der har navn efter »Spørring Højgaard«. For at få det hele til at hænge sammen skulle der helst disponeres over et samlet areal, afgrænset af bestående ejendomme mod nord, gammel landevej mod øst, hovedvej A10 mod vest og Spørring Højgaard mod syd.

Arealet var knyttet til tre ejendomme, og aftale om køb kunne umiddelbart laves med to af ejerne. Det var i min sognerådsformandsperiode, og jeg opsøgte den tredje ejer, Jens Bech Hjortshøj, Spørring Højgaard, for at lufte tanken om køb af jord.

Bech var ikke uvillig til at afstå jord, men som han sagde: »Penge har ingen interesse, men hvis du har noget jord at bytte med, kan vi tale om det.« Det var klar tale, og jeg gik iøvrigt ikke tomhændet derfra, for fru Erna Bech Hjortshøj tilbød at sælge en af sine flotte suppehøner for 10,00 kr., og jeg slog straks til, for den vejede ca. 5 kg.

Det varede ikke længe, inden jord til mageskifte var erhvervet, for gårdejer Peter Møller var flyttet til Gedved, og ejendommen i Spørring, matr. nr. 17 a m.fl., var til salg, og den blev købt.

Bygningerne blev efterfølgende solgt til handelsmand Poul Lading, der havde brug for lagerplads, og Jens Bech Hjortshøj fik den jord, kommunen ikke kunne anvende, i mageskifte for et areal fra

Spørring Højgaard.

En del af arealet fra Peter Møllers gård er beliggende i Spørring Kær, og omfatter det, vi i daglig tale kalder »Heden«.

I hele »treårsperioden« var det travle tider for Poul Jørgensen, Pannerup, der var formand for teknisk udvalg, og dermed impliceret i planlægningen og udformningen af Trige kommune (det var på det nærmeste et heldagsarbejde).

Dispositionsplan for Trige kommune forelå i 1969. Trige Centervej blev etableret, og vejen var dermed banet til etableringen af to store udviklingsområder: Trigeparken og Holmkær, henholdsvis etage- og parcelhusbebyggelse.

Fakta fra dispositionsplanen fra 1969:

Trige kommune. Dispositionsplan

Dispositionsplanen er blevet udarbejdet af væsentlig tre årsager.

1. Byudvikling

Byudviklingen i Århusområdet har i de senere år taget et sådant omfang, at den har berørt den hidtil næsten rene landkommune på forskellig vis.

Byboerne har vist interesse for at flytte til kommunen, hvilket har bevirket en udvikling i form af enfamiliehuse omkring Trige og Spørring byer.

Lokale lodsejere har på forskellig vis udfoldet bestræbelser for at få deres jord anvendt til bymæssige formål.

Et konsortium har, med kommunalbestyrelsens billigelse, planlagt et relativt anseeligt industriområde umiddelbart nord for grænsen mod Århus kommune.

2. Egnsplæn

Egnsplænen for Århusegnen af 1966 omfatter Trige kommune, idet den davæ-

rende TrigeØlsted kommune fra august 1964 tilsluttede sig Egnsplankommissionen, mens den daværende Grundfør-Spørring kommune tilsluttedes i august 1965.

I Egnsplænen indgår den del af Trige kommune, der ligger mellem Randersvej og den kommende østjydske motorvej, der tænkes at skulle løbe omtrent i kommunens vestskel, i en primær byvækstretning.

3. Byudviklingsudvalg

Byudviklingsudvalget for Århusegnen har efter anmodning fra Trige kommune optaget denne som medlem, og udvalgets sekretariat arbejder nu på en byudviklingsplan, hvori Trige kommune indgår.

Hovedtræk

Dispositionsplanens hovedtræk er i nøje overensstemmelse med egnsplænen, idet tankerne i denne om de nye byområders placering, funktionsmæssige og landskabelige opdeling, trafikmæssige betjening m.v., er fulgt.

Planens omfang

Dispositionsplanen omfatter hele Trige kommune, idet dog planens byområde er koncentreret omkring den nuværende Trige by for at opnå en så økonomisk udnyttelse af de investeringer, der er foretaget og må foretages, for at en byudvikling kan finde sted.

Almindelige oplysninger om kommunens forhold

Omfang

Trige kommune består af Spørring, Trige og Ølsted sogne. Indtil april 1967 udgjorde Trige og Ølsted sogne TrigeØlsted

kommune, mens Spørring sogn var en del af GrundførSpørring kommune. Ved ændring af kommuneinddelingen i 1967 indgik Grundfør sogn i Hinnerup kommune.

Grænser

Trige kommune grænser mod syd til Elev, Århus og TilstKasted kommuner, mod vest til Hinnerup og Hadsten kommuner, mod nord til Hadsten og mod øst til TodbjergMejlby kommune.

Størrelse

Trige kommune er på ca. 2.960 ha. I nordsydlig retning er dens største udstrækning ca. 10 km, i østvestlig ca. 5 km.

Befolkning

Pr. 1. april 1969 havde Trige kommune 1.848 indbyggere fordelt på ca. 500 husstande, hvilket svarer til en gennemsnitlig husstandsstørrelse på ca. 3,7.

Terræn

Den sydlige del af kommunen udgøres af den kuperede randmoræne langs Egåtneldalen. Områdets laveste del findes sydvest for Ølsted i kote ca. 30, mens det når sit højeste, kote ca. 100, ved Trige kirke. Kommunens nordøstlige del består af en nogenlunde jævn moræneslette i kote ca. 4050, der gennemstrømmes af Spørring å.

Skov

Trige skov i kommunens sydøstlige del er på ca. 175 ha. Skoven er den eneste i kommunen, hvorved skovprocenten kun bliver ca. 6.

Administrative tilhørsforhold

Århus amt. Sabro, V. Lisbjerg og Framlev hrd.'s provsti. 62. retskreds (Århus ndr. herred).

44. politikreds (Hasle m.fl. herreder). 40. lægekreds (Marselisborg Hads). Århus

amtsstue. 46. skattekreds (V. Lisbjerg m.fl. hrd.). 15. skyldkreds. 4. vurderingskreds (V. Lisbjerg m.fl. hrd.). 5. folketingsopstillingskreds (Skjolddelev). 4. udskrivningskreds, VII udskrivningsomr. Storkommunen Århus var en realitet pr. 1/41970, og Trige kommune udgør nu lokalsamfund nr. 36 i Århus kommune.

Lokalområdet og dets indbyggere

Bakkegårdsskolen dækker ovennævnte område (skoledistrikt = lokalsamfund).

Trige gamle skole benyttes som børneinstitution.

Trige kommunes administrationsbygning er til disposition for områdets foreninger.

Der er oprettet fællesråd for TrigeØlsted.

Trige Søndergaard anvendes til ungdomsformål.

Boldklubben ST70 er »områdets idrætsforening«, og har Bakkegårdsskolen som hjemsted. Der er decentral fordeling af lokaleressourcer, fodboldbaner m.v.

Ølsted er, som Ølstedboerne gerne vil have landsbyen til at være.

Spørring gamle skole er til disposition for området (juniorklub, ungdomsklub, aktivitetsklub,hyggeklub, idræt og 3 lokaler + køkken til foreningsmøder).

Naboejendommen til Spørring gamle skole (tidligere bageri og købmandsforeretning) er nu indrettet til børneinstitutionen »Bagerbo«.

Spørring Old Boys (medlemmer af Boldklubben ST70) benytter sportspladsen i Spørring.

Der er udarbejdet en lokalplan for Spørring, med hensyntagen til landsbyens

bevarelse og dermed en passende udbygning.

Trige kommune eksisterede altså kun i

tre år, fra 1967 til 1970, så blev den en del af Århus storkommune.

Folketallet i de tre sogne, der udgjorde Trige kommune i perioden 1/4 1967 til 31/3 1970

	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1999
Trige	893	1014	1313	2113	2457	2586	2681	2743
Ølsted	241	228	207	203	230	221	214	201
Spørring	561	673	817	798	783	716	787	784
Ialt	1695	1915	2337	3114	3470	3523	3682	3728

Den sociale baggrund for vækkelsen i Øster Snede sogn 1831 - 1842

Af Jeppe Norskov Kristensen

I 1831 begyndte katekismestriden i Øster Snede sogn. Allerede cirka 30 år tidligere var de første konfrontationer mellem de første vakte på Vejle-Horsens egn og myndighederne brudt ud. Uldum-Langskov pastorat og Rårup sogn var de første centre for vækkelsen. Katekismestriden i Korning fra 1811 til 1820 og i Øster Snede fra 1831 til 1839 bevirkede, at disse sogne efterhånden trådte stærkere frem i billedet. Denne åndelige bevægelse, som var ledet af lægfolk, betegnede et nybrud og blev indledningen til de vækkelser, som kom til at sætte et afgørende præg på det 19. århundrede. Det særegne ved vækkelserne var, at det var første gang en lægmandsbevægelse af denne art trådte op imod statskirken og enevældens repræsentant i sognet, præsten.

Der eksisterer ikke noget tegn på en tidlig vækkelse i Øster Snede sogn. Dette kan skyldes, at de vakte i sognet frem mod 1830 kun har udgjort en beskedent del af sognets beboere. Første gang man har vidnesbyrd fra sognet er i 1817, hvor sognets præst G. Schönau forsøgte at få indført Evangelisk-kristelig Salmebog. Dette blev mødt med en voldsom modstand fra menighedens side, og denne beholdt Kingos salmebog (se Lindberg 1841, p.7). Først i 1831 sker der noget

igen, da gårdmand Mads Andersen flytter til sognet. Mellem denne begivenhed og katekismestridens udbrud i sognet er der en tæt forbindelse.

Katekismestriden i Øster Snede sluttede som antydnet ovenfor i 1839, da de vakte fik ret til selv at drage omsorg for deres børns undervisning, hvad religionskundskaber angår (Lindberg 1841, p.26 f). I 1842 gav kancelliet de vakte tilladelse til at oprette den første private skole (se Øster Snede skolekommissionsprotokol under den 24. januar 1842).

Under katekismestriden og i årener derefter bredte vækkelsen sig i Øster Snede sogn. I øvrigt skete der fra omtrent midten af 1830'erne en indvandring til sognet af vakte. Men hvem var det, som tilsluttede sig vækkelsen, hvor mange var de, hvad var deres erhverv, alder, civilstand osv.? Var det gårdmændene, husmændene eller begge dele? Var de vakte fæstere eller selvejere? Kort sagt, hvorledes så vækkelsens sociale sammensætning i Øster Snede sogn ud? Det bliver artiklens hovedformål at analysere dette samt at kaste lys over spørgsmålet om forholdet mellem den sociale udvikling og vækkelsens opståen.

De vakte tog på baggrund af en pietistisk omvendelse afstand fra den rationalistiske teologi og lovede at forblive ved Guds rene ord og Luthers lærdom. Derfor ønskede de vakte ikke, at deres børn skulle undervises efter biskop Balles stærkt rationalistisk inspirerede lærebog. De sendte i stedet børnene i skole med Pontoppidans Sandhed til Gudfrygtighed eller valgte helt at holde dem hjemme. Mulkering for skoleførsømmelse blev resultatet. (Denne og de følgende illustrationer til artiklen er fra Therkel Hansens bog Øster Snede sogn De stærke jydere sogn, 1991).

Artiklens metode og afgrænsning.

Analysen af de vaktens sociale placering vil tage udgangspunkt i 11 ansøgninger, som de vakte i Øster Snede sogn udarbejdede, samt 3 store landsdækkende adresser fra henholdsvis 1834, 1835 og 1839.¹ Adresserne og ansøgningerne fik i alt 135 underskrifter fra Øster Snede sogn. Via folketællingslisterne fra 1834 og 1840 er det muligt at hente nye supplerende oplysninger vedrørende de 135 underskrivere (se nærmere i omtalen af kildematerialet). Det drejer sig om erhverv, alder, civilstand samt antal vakte per husstand. Da Øster Snede sogn er et landsogn, må det formodes, at størstedelen af de vakte

er jordbrugere. Ved at undersøge deres forhold kan forholdet mellem landbrugsreformernes gennemførelse og vækkelsernes opståen klarlægges. Til dette formål kan man ved hjælp af Statistisk Tabelværk belyse, hvorledes landbrugets stilling var i Øster Snede sogn, Nørvang herred og Vejle amt. Landbrugsreformerne var i 1830'erne ikke fuldt ud gennemført, men hvor langt var man nået, og var udviklingen ensartet i amtet?

Endelig kan man ved hjælp af hartkornsekstraktprotokollerne undersøge, om de vakte jordbrugere var selvejere, fæstere eller arvefæstere. Protokollerne er særdeles oplysende, idet de angiver navnene på samtlige ejere og brugere af jorden i hvert sogn, med angivelse af hver enkelt jordtilliggende, udregnet i gammelt hartkorn.

Det geografiske område, som artiklen vil koncentrere sig om, vil således være Øster Snede sogn. Dog vil Nørvang herred og Vejle amt, de to administrative distrikter, som Øster Snede hørte under, blive inddraget, når forholdet mellem landbrugsreformernes gennemførelse og vækkelsernes opståen skal undersøges. Tidsmæssigt vil artiklen være koncentreret omkring perioden fra 1831, da Mads Andersen flytter til sognet og de første konfrontationer med myndighederne opstår, til 1842, da de vakte opnår tilladelse til at oprette de første privatskoler. Man kunne have valgt at fortsætte frem til 1845, hvor de vakte ved sognerådvalget vandt 6 ud af 10 pladser og derved opnåede den politiske majoritet i sognet. Årsagen til, at dette ikke er indeholdt i artiklen, er, at det ikke bibringer yderligere oplysninger vedrørende de vaktens sociale placering el-

ler forholdet mellem landbrugsreformer-
nes gennemførelse og vækkelsernes op-
ståen.

Præsentation af kildematerialet.

De vakte var både på landsplan og lokalt meget løst organiserede, og derfor findes der ingen samtidige fortegnelser eller registre over dem. Det kan derfor være vanskeligt at finde tilgængeligt kildemateriale, hvis man ønsker at bestemme dem socialt.

Via samtidige aviser og blade kan man hente oplysninger og kommentarer om de mest fremtrædende og aktive vakte, samt om de vaktes konfrontationer med myndighederne. Sådanne findes i Th. Fengers »De Stærke i Øster Snede« i *Dansk Kirketidende* fra 1847 og i J. C Lindbergs »De Stærke Jyder« i *Dannebrog* fra 1841.² Problemet med disse er, at de ofte kun omhandler de vaktes ledere, og sjældent giver oplysninger om de personer, som kun deltog i møderne, det vil sige de mere passive medlemmer af bevægelsen.

Problemet kan imidlertid løses via de ovenfor omtalte adresser og ansøgninger fra de vakte, der er en god kilde til sociale studier. Med hensyn til adresserne og ansøgningerne opstår der dog det problem, at de ikke fortæller os noget om, hvem og hvor mange der undlod at underskrive. Man kan derfor ikke gå ud fra, at adresserne og ansøgningerne omfatter navnene på samtlige vakte i sognet. Det er muligt, at en del har deltaget i forsamlingerne og sympatiseret med de vakte uden at have sat deres navne på skrivelserne. Der vil derfor ikke være mulighed for at foretage nøjagtige til virkeligheden svarende beregninger.

Det vigtigste hjælpemiddel til at identificere de vakte og undersøge deres sociale baggrund er folketællingerne fra 1834 og 1840. Folketællingerne fra 1787 og frem betegnes som ret fuldstændige, og er derfor af stor værdi, når man arbejder med befolkningsforhold.³ I disse er, som tidligere anført, samlet oplysninger om hver enkelt person med navn, alder, stilling i husstanden, civilstand og erhverv. Folketællingerne er inddelt sognevis, og via disse kan man bestemme de vakte socialt, ligesom man kan identificere husstande.

En af de vanskeligheder, man støder på ved arbejdet med folketællingerne, er, at der i et sogn kan være bosiddende flere personer af samme navn. En identifikation kan derfor være vanskelig. En person eller familie kan også være fraflyttet sognet i perioden mellem undertegnelsen og folketællingen og kan derfor ikke identificeres. I sådanne tilfælde kan det være en hjælp at anvende fraflytningslisterne i kirkebøgerne og se, om man ad den vej kan spore en person eller familie. Dette har dog ikke i forbindelse med udarbejdelsen af artiklen givet resultat.⁴

Ved hjælp af Statistisk Tabelværk kan man, som nævnt i afsnittet om artiklens metode og afgrænsning, undersøge landbrugets stilling i Øster Snede sogn, Nørvang herred og Vejle amt. Værket udkom i 21 hefter i perioden fra 1835 til 1852, og 2. hefte fra 1837 indeholder en oversigt over jordejendommenes fordeling i alle landets sogne. Grundet udgivelsesåret må værket betragtes som en udmærket samtidig kilde.

Med hensyn til undersøgelsen af de vakte jordbrugerens forhold er der i artiklen gjort brug af de hartkornsekstrakt-

protokoller, der indgik som led i forarbejdet til den nye matrikel af 1844. Protokollerne er ført i to eksemplarer fra henholdsvis 1837 og 1839. Da størsteparten af navnestoffet, der er benyttet i artiklen, stammer fra adressen fra 1839, har det været muligt at foretage denne undersøgelse med stort udbytte. Ligesom i arbejdet med folketællingslisterne opstod de vanskeligste problemer i arbejdet med hartkornsekstrakten i forbindelse med identifikationen af de vakte.

Forskningen

omkring vækkelsesbevægelserne.

Siden begyndelsen af 1950'erne har der været en intens debat omkring vækkelsesbevægelserne og deres sociale baggrund. På historikermødet i Helsingfors i 1967 var et af hovedtemaerne således »De religiøsa folkrörelserna och samhället ca. 1750-1850.«⁶ På dette tidspunkt var dette et forskningsområde, hvor Danmark befandt sig i front, hvilket rapportererne også bærer præg af. A. Pontoppidan Thyssens *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede* var under udgivelse, og Thyssen kunne fremlægge hovedresultaterne i sin rapport.

Dette forskningsprojekt omkring vækkelsesbevægelserne var udsprunget af den debat, som fulgte efter P. G. Lindhardts udgivelse af *Vækkelse og kirkelige retninger* i 1951.

En af Lindhardts pointer i bogen er, at vækkelsen opfyldte et nyt behov hos de bønder, som med landbrugsreformerne var blevet økonomisk frie, for også at blive frie religiøst og åndeligt. Vækkelsesbevægelsen blev således ifølge Lindhardt

først og fremmest båret af bønder, og kan knyttes sammen med landbrugsreformerne.⁶ Vigtigt var det derfor for Lindhardt, at vækkelsesbevægelserne opstod »i demokratiets, liberalismens, frikonkurrencens og privatkapitalismens klassiske tidsalder...og, at de falder sammen med den radikale ændring af de sociale forhold, som indledes med *bøndereformerne*...«⁷ Med udflytningen, udskiftningen og selvkøbet brast således ifølge Lindhardt den gamle kollektive bondekultur, og en ny individualistisk opstod. Denne svarede til bondestanden nye sociale position, dens politiske aspirationer og økonomiske styrke, og bonden blev langsomt social, økonomisk og politisk myndig. Samtidig løsnedes også hans traditionelle åndelige afhængighed af kirken, og følgen blev en personlighedsreligion, som fungerede i nye, socialt eller psykologisk betingede gruppefællesskaber og vækkelsesbevægelser (Lindhardt p. 23).

Grundet den nye sociale og økonomiske situation ændredes også forholdet mellem bonde og præst, og i den sociale kamp mellem den fremtrængende bondestand og de andre samfundsklasser kom bonde og præst til at stå på hver sin side. Lindhardt tolker de stridigheder, som opstod mellem præsterne og vækkelsesbevægelsens bønder som en stænderkamp, hvor de kæmpede for hver deres klasseinteresser. Der blev således drevet en kile ind mellem de to. Lindhardt forklarer således vækkelserne ud fra ændringerne i de sociale og økonomiske forhold og ser tillige vækkelserne som en funktion af disse (p. 23).

Med A. Pontoppidan Thyssens *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første*

halvdel af det 19. århundrede indtræder en ny fase i den nyere forskning af vækkelsesbevægelserne.⁸ Thyssen er kritisk over for Lindhardts tese og viser empirisk, at han tog fejl. A. P. Thyssens undersøgelser viser, at vækkelsesbevægelsen på ingen måde var båret af bønderne alene.

Thyssen opstiller en række faktorer, som ifølge ham var af væsentlig betydning for vækkelsernes opståen og forudsætninger. Han peger blandt andet på pietismen, om end den kun har en indirekte indflydelse, da den overvejende var en præstebevægelse, der var stærkt afhængig af regeringens støtte. Selvom det hovedsageligt var rationalismen, som de vakte vendte sig imod, må den også regnes med blandt vækkelsens forudsætninger. Årsagen er, at der med rationalismen indtrådte et skred i forholdet mellem kirke og folk, hvilket var en af de vigtigste grunde til kirkelivets tilbagegang. Dette har så været med til at bane vejen for den fanatiske lægmandsbevægelse. Også rationalismens betydning for folkeoplysningen og de deraf følgende anstrengelser i folkeoplysningens tjeneste fortjener ifølge Thyssen at blive nævnt. Dette har nemlig utvivlsomt haft stor praktisk betydning for vækkelserne, da disse ligesom alle andre åndelige bevægelser forudsætter et vist minimum af dannelse.

Thyssen er enig med Lindhardt i, at vi med landbrugsreformerne står over for en af vækkelsernes vigtigste forudsætninger. Denne omvæltning har haft vidtrækkende konsekvenser. Udskiftningen, overgangen til selveje, den økonomiske fremgang, bondens tiltagende medbestemmelsesret osv. Denne udvikling har antageligt også haft betydning for bøndernes stilling til

religiøse spørgsmål. Men samtidig pointerer Thyssen også, at den udvikling, der begyndte med landbrugsreformerne, ikke kan forklare vækkelsernes opståen. Det afgørende ved landbrugsreformerne bestod i, at de sprængte det gamle landsby-samfund og bidrog til at vække bonden til selvstændighed og initiativ.

H. P. Clausen efterprøver i sin artikel *Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser* fra 1966, det metodiske indhold og rækkevidden af den sociale teori.

Ifølge H. P. Clausen har den sociale teori i den hidtidige form ikke slået til ved detailundersøgelser. Skal man fastholde en økonomisk-social betragtning af vækkelserne, må man frem for de standsmæssige konflikter interessere sig for de sociale skel inden for landalmuen. En række samfundsmæssige faktorer omformede livsvilkårene radikalt, brød gamle grænser ned og skabte nye sociale skel. Disse faktorer skal ses som baggrund for vækkelserne. Vigtigt for Clausen er det, at der opstod et skel mellem gårdmandsgruppen og de lavere samfundsgrupper på landet. Det er disse småårs folk, der drevet af en religiøs impuls finder sammen i vækkelsesbevægelserne og opnår en medmenneskelig solidaritetsforbindelse, der endog rækker ind i det hinsidige.

Hvad angår konflikten med myndighederne, så er situationen ifølge Clausen den, at de vakte ud fra et religiøst engagement stødte imod det enevældige samfunds ramme (p. 163). Den debat, de vakte satte i gang, var fra statens side uønsket, og da præsterne stod som repræsentanter for staten, måtte de nødvendigvis i mange tilfælde gå i opposition. Men de

Pastor Mossin var præst i Øster Snede 1832-1853. I 1835-37 var pastor Grauer kapellan for sognepræsten, og han stod ikke nær så stejlt over for de vakte som Mossin. Ret hurtigt efter sin tiltræden henstillede han således til myndighederne, at mulktningerne blev standset. Dette skete dog først i 1839, hvor en kancelliskrivelse af 15. januar gav de vakte ret til selv at drage omsorg for deres børns religionsundervisning og få dem konfirmeret efter de rette bøger.

gjorde det af politiske grunde, ud fra ønsket om at sikre det bestående, ikke primært fordi de betragtede almuen som mindreværdig. Der er således hos de vaktets modstandere, og ikke hos de vakte selv, at man finder den politisk-socialt argumentation. De vaktets egen horisont var religiøs - det var primært statens indflydelse på det religiøse liv, de var imod.

H. P. Clausen mener således at kunne løse forbindelsen mellem den politiske og religiøse bevægelse. Politik havde ikke den store interesse for hovedparten af de vakte, og i stedet for at tale om en kausal sammenhæng mellem politik og religion foretrækker H. P. Clausen at tale om parallelle forløb med fælles motivhorisont. Det religiøse og det politiske røre bindes således kun sammen af, at de to fænomener kan ses som parallelle træk i den sene enevældes samfundsstruktur (p. 165 f).

A. Tønnesen belyser i sin artikel *Den sociale baggrund for vækkelserne på Fyn i første halvdel af det 19. århundrede* fra

1969 den sociale baggrund for vækkelserne statistisk. I sin undersøgelse når A. Tønnesen frem til, at landbrugsreformerne uden tvivl må regnes for en af de vigtigste årsager til vækkelsesbevægelsen, men der kan ikke påvises en direkte sammenhæng mellem de to faktorer (p. 217). De vakte var således ikke i speciel høj grad nye selvejende bønder, men havde tilhængere fra alle grupper i almuen. Hendes undersøgelse viste, at en stor del af de vakte bønder ikke var selvejere, men fæstere, nogle af disse endog hoverippligtige. Dette er stort set den samme opfattelse, som A. P. Thyssen var kommet til.

De vaktets erhverv, alder, civilstand samt antal per husstand

På grundlag af folketællingslisterne fra 1834 og 1840 samt de oplysninger, som gives i A. P. Thyssens *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, er det lykkedes at identificere 125 af de 135 navne, som er repræsenteret i de 11 ansøgninger og de tre adresser. På baggrund af dette er det muligt at opstille en oversigt over de vaktets erhvervsfordeling i Øster Snede sogn. En sådan ses i bilag 1, tabel 5.

Af denne fremgår det, at den største gruppe udgøres af gårdmændene med i alt 47 underskrivere (26 mænd, 13 hustruer og 8 børn). Husmændene udgør den næststørste gruppe med i alt 42 underskrivere (22 mænd, 18 hustruer og 2 børn). Den tredjestørste gruppe udgøres af de 28 tjenestefolk (8 tjenestekarle, 2 tjenestepiger, 8 ungarke og 10 piger). Herefter følger håndværkerne med i alt 4 underskrivere (2 mænd og 2 hustruer) samt enker og af-

tægtsfolk med henholdsvis 1 og 3 underskrivere. Dog skal der gøres opmærksom på, at der reelt var flere håndværkere blandt de vakte, idet 9 af de i alt 22 husmænd også var beskæftiget med andet erhverv. Havde man valgt at regne denne del med i gruppen af håndværkere, ville det have givet et noget andet billede af erhvervsfordelingen i sognet.

Sammenlignes ovenstående med de beregninger, som Pontoppidan Thyssen har foretaget på baggrund af ritualadressen af 1839, vil man se, at der optræder visse uoverensstemmelser.¹⁰ Hos Thyssen forekommer der en mere ligelig fordeling mellem de forskellige erhvervsgrupper. Det største udsving mellem mine ovenstående beregninger og Thyssens er netop mellem håndværkerne, der hos Thyssen udgør 17,6% af underskriverne, mens de her kun udgør 3,2%. Dette skyldes, at Thyssen har valgt at regne husmænd med andet erhverv med i gruppen af håndværkere og ikke skelnet mellem de to grupper. En mulig forklaring kan være, at han ikke i sine beregninger har benyttet hartkornsekstraktprotokollerne. En gennemgang af disse viser nemlig, at en person, som eksempelvis både på en ansøgning og i folketællingen optræder som håndværker, desforuden optræder som husmand.

Gårdmændene og husmændene udgør altså de to største grupper af vakte i Øster Snede sogn. Sammenligner man med de resultater, som A. Tønnesen nåede frem til med hensyn til erhvervsfordelingen, er det påfaldende, at gårdmandsgruppen i Øster Snede sogn er større end husmandsgruppen. I de 6 herreder, som A. Tønnesen undersøgte på Fyn, var der kun ét,

nemlig Bjerge herred, hvor det samme forhold gjorde sig gældende. I de resterende 5 herreder var det husmandsgruppen, som udgjorde den største gruppe (p. 196 f). Det samme resultat når H. Sanders frem til i sin undersøgelse af den sociale fordeling af de vakte på Langeland (p. 170 f). På Fyn og Langeland var det altså småkårsfolk, især husmænd men også tjenestefolk, som dominerede vækkelsen.

Undersøger man erhvervsfordelingen for alle indbyggere i Øster Snede sogn, fremgår det, at der også her var en mindre dominans af gårdmænd - hvis man ser bort fra gruppen af tjenestefolk.¹¹ Sammenligner man de vakte med sognets øvrige indbyggere, udgjorde de altså et repræsentativt udsnit.

Befolkningstallet i Øster Snede sogn var i 1840 på 1135 personer.¹² I henhold til antallet af underskrivere på de 3 adresser og de 11 ansøgninger udgjorde de vakte cirka 12% af det samlede befolkningstal i sognet. At det reelle tal højst sandsynligt har været større, underbygges af nogle beregninger, som H. Hegnsvad har foretaget. H. Hegnsvad har ud fra de to privatskolers skoleprotokoller sammenholdt de vakte bag skolerne med sognets øvrige beboere. Han når frem til, at de vakte, som var tilsluttet skolerne, udgjorde cirka 40% af husstandene i 1845.¹³ Dog skal man være opmærksom på, at der mellem tallene fra 1840 og 1845 er en tidsforskel på 5 år, og at de derfor ikke umiddelbart lader sig sammenligne. Samtidig er beregningerne heller ikke foretaget på baggrund af antal personer, som var tilsluttet de vakte, men husstande. Men H. Hegnsvads beregninger peger dog i retning af, at de faktiske tal

for antallet af vakte har været en del højere, end adresserne og ansøgningerne giver udtryk for. Med hensyn til de vaktes aldersfordeling fremgår det af tabel 6, at den største gruppe af vakte, nemlig 29 personer, er mellem 40 og 50 år. Dog skal man være opmærksom på, at aldersgrupperne 10 til 20 år, 20 til 30 år og 30 til 40 år er repræsenteret med henholdsvis 20, 25 og 28 personer. Af det samlede antal på 125 personer, som det har været muligt at identificere, er 102 personer således under 50 år. 45 personer eller cirka en tredjedel er mellem 10 og 30 år, mens 57 personer er mellem 30 og 50 år, hvilket svarer til godt halvdelen.

Tabel 7, der er en oversigt over civilstanden i Øster Snede sogn, viser, at 51 mænd og 34 kvinder, det vil sige i alt 85 af de vakte, levede i ægtestand. Dette dækker over, at der muligvis har været en del tilfælde i forbindelse med underskriftindsamlinger til adresserne og ansøgningerne, hvor det udelukkende har været husbonden, der har repræsenteret familien. Hustruen har så ikke ladet sig registrere, hvilket igen peger i retning af, at det reelle antal af vakte er større, end adresserne og ansøgningerne giver udtryk for.

Tabel 7 viser også, at der fremkommer en del ugifte, henholdsvis 19 mænd og 19 kvinder. Af disse kan de 10 identificeres som hjemmeboende børn af vakte forældre, mens de 12 kan identificeres som ansatte og bosiddende hos vakte.¹⁴

Ved at sammenholde navnene på de første 6 ansøgninger fra 1834 og 1835 og de to første adresser fra 1834 og 1835 med folketællingslisten fra 1834, fremgår det, at langt størstedelen af underskriverne var bosat i Gl. Sole. Bevægelsen er alt-

så på dette tidspunkt geografisk centreret i Gl. Sole. En gennemgang af de 5 ansøgninger fra 1837 og frem til 1840 samt adressen fra 1839 viser, at de vakte ikke længere udelukkende er centreret omkring Gl. Sole. Specielt Kragelund og Bøgeballe træder nu frem som centrale centre for de vakte, dog stadig sammen med Gl. Sole. Forklaringen på, at bevægelsen spreder sig ud i sognet fra Gl. Sole, skal søges i den ovenfor omtalte indvandring til sognet af andre vakte. Ifølge A. Pontoppidan Thyssen (p. 232) flyttede cirka 30 vakte familier til sognet.

Da alle disse familier ifølge A. Pontoppidan Thyssen samtidig er tilknyttet en af de to privatskoler i sognet, må det antages, at de alle har været børnefamilier med børn i skolealderen. Dette kan samtidig have betydet, at de nye tilflyttere har været med til at holde gennemsnitsalderen nede for de vakte. Den er på cirka 38 år i 1840, lidt højere for mændene end for kvinderne.¹⁵

Samtidig betyder tilflytningen også, at bevægelsens sociale sammensætning ændres. Adresserne og ansøgningerne viser, at opmod 60% af underskriverne før 1837 tilhører gårdmandsklassen.¹⁶ Efter 1837 ændres billedet, og andelen af gårdmænd udgør nu kun cirka 40% af underskriverne. Dette betyder ikke, at det samlede antal af gårdmænd er faldet, men blot, at antallet i specielt gruppen af husmænd og tjenestefolk er forøget i forhold til tidligere.¹⁷

På det tidligere omtalte historikermøde i Helsingfors i 1967 fremlagde A. Pontoppidan Thyssen den interessante tese, at vækkelsen var et generationsopgør, hvor de unge protesterede mod de gamle i

samfundet.¹⁸ Ved hjælp af det kildemateriale, som ligger til grund for artiklen, er det muligt at undersøge rigtigheden af A. Pontoppidan Thyssens tese.

Ovenfor blev det fastslået, at 45 af de ialt 125 underskrivere, som det er lykket at identificere, var under 30 år. En gennemgang af folketællingslisterne fra 1834 og 1840 viser, at 26 af de 45 var tjenestefolk, de 9 var hjemmeboende børn af vakte forældre, mens de restende 10 var gårdmænd, husmænd eller hustruer til vakte gård- eller husmænd.

Yderligere viser folketællingerne fra 1834 og 1840 at 10 af de 26 tjenestefolk var ansat eller bosiddende hos en vakt husbond.¹⁹ Man må således formode, at de 10 enten havde vakte forældre, havde fulgt deres husbond ind i vækkelsen eller var blevet pålagt af deres husbond at underskrive. For deres vedkommende kan der derfor ikke være tale om et oprør mod den ældre generation. Det samme gør sig gældende for de 9 underskrivere, der var hjemmeboende børn af vakte forældre, og den restende gruppe på 10 personer, der var at henregne som gårdmænd, husmænd eller hustruer til vakte gård- eller husmænd.

For de resterende 16 tjenestefolks vedkommende viser folketællingslisterne, at de alle var bosat hos en husbond, som ikke har underskrevet nogle af ansøgningerne eller adresserne. De kan derfor ikke have fulgt deres husbond ind i vækkelsen. Det er derfor sandsynligt, at de kom fra et vakt hjem, havde anden familie, der var vakt eller simpelthen selv var blevet grebet af vækkelsen. Dette er dog vanskeligt at efterprøve via folketællingslisterne. Om deres motivation for at underskrive

kan der derfor intet siges med sikkerhed på baggrund af det kildemateriale, som ligger til grund for artiklen. Men at der skulle være tale om et generationsopgør i Øster Snede sogn, syntes der ikke at være belæg for at påvise på baggrund af kildematerialet.

En samlet optælling af de vakte, som har ladet sig registrere i folketællingerne 1834 og 1840, giver det resultat, at de i alt 125 personer kan opdeles på 62 husstande. Dette svarer gennemsnitlig 2 vakte per husstand.

Konklusionen af de ovenstående beregninger bliver, at vækkelsen i Øster Snede sogn i de første år frem til 1837 hovedsageligt vandt tilslutning blandt gårdmændene. Efter 1837 forøges husmændenes og tjenestefolkenes repræsentation, således at bevægelsen på dette tidspunkt må siges at have vundet jævn tilslutning indenfor alle lag af almuen, dog stadig med en lille overrepræsentation af gårdmænd. Samtidig skal man have in mente, at der reelt var flere håndværkere blandt de vakte, end beregningerne giver udtryk for.

De vakte var for hovedpartens vedkommende ægtefolk. Gennemsnitsalderen var på cirka 38 år, og ofte har flere personer inden for sammen husstand sluttet sig til bevægelsen.

De vakte jordbrugeres forhold.

Som tabel 5 viser, var størsteparten af de vakte i Øster Snede sogn jordbrugere. For at få klarlagt forholdet mellem landbrugsreformernes gennemførelse og vækkelsens opståen er det relevant at undersøge de vakte jordbrugeres forhold.

Imidlertid vil det være passende først

Gammel Sole privatskole (bygningen opført 1907).

I 1841 fik de vakte ret til at oprette deres egen privatskole, og året efter blev undervisningen påbegyndt i Kragelund og Gammel Sole. Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at de Stærke Jyder således som de første i landet fik religionsfrihed. Andre måtte vente til 1849, hvor grundloven hjemlede denne ret.

at undersøge landbrugets stilling i Vejle amt i 1830'erne. Hvor langt var gennemførelsen af landbrugsreformerne nået i amtet, og var den lige fremskreden overalt? Som nævnt i afsnittet omkring artiklens metode og afgrænsning er Statistisk Tabelværk en udmærket samtidig kilde til belysning af dette forhold.²⁰ Det 2. hefte af de i alt 21 hefter, som værket omfatter, indeholder en oversigt over jordejendommenes fordeling i de enkelte sogne i amtet. Oversigten er fordelt på selvejergods, arvefæstegods og fæstegods.²¹ Tabel 1-3 er fremstillet på baggrund af de oplysninger, som gives i Statistisk Tabelværk.

Inden for de to grupper af selvejergods og fæstegods er der i tabel 1-3 foretaget en opdeling mellem huse med 8 tønder hartkorn eller derover, huse med 4-8 tønder hartkorn... osv. Som tabel 3 viser, var fæsteaflysningen i Vejle amt stort set gennemført. Det samlede antal fæstere, som er tilbage i amtet, svarer til cirka 15% af alle jordejendomme i amtet. For de store gårdejere med 4-8 tønder hartkorn gælder det dog, at et bemærkelsesværdigt stort

andel stadig er fæstere. 503 ud af et samlet antal på 1229 gårde er fæstegods, hvilket svarer til 41%. Også blandt de helt store gårdmænd med over 8 tønder hartkorn er en forholdsvis stor andel stadig fæstere. Tallene fordeler sig med 72 selvejere og 27 fæstere, hvilket giver en procentuel andel af fæstere på 27%. Af Statistisk Tabelværk (2. hefte, p. 136 f.) fremgår det, at det specielt var i Bjerge og Hatting herred, at fæsteaflysningen ikke var gennemført endnu.

I Nørvang herred og Øster Snede sogn er fæsteaflysningen nået længere end på amtsbasis. I Nørvang herred er den procentuelle andel af fæstere i forhold til det samlede antal jordejendomme 4%, mens den for Øster Snede sogns vedkommende er 8%. I tabel 1 og 2 ses det, at det i herredet og sognet fortrinsvis er husmændene, det vil sige jordejendomme med under 1 tønde hartkorn, som fortsat er fæstere. Ifølge landbrugshistoriker Claus Bjørn (p. 57) er forklaringen den, at fæsteforholdet stadig var udbredt for husmændenes vedkommende i Østjylland og på Øerne. De

havde således normalt et tilknytningsforhold til en gård samt til egnens herregård, hvor de betalte indfæstning, en pengeafgift og arbejdede.

I Øster Snede sogn var fæsteafløsning- en altså stort set gennemført, og selvejerbevægelsen var derfor fremskreden. På amtsbasis var udviklingen dog ikke så fremskreden, specielt ikke for de større gårdmænds vedkommende. Udviklingen i sognet og herredet er altså ikke forløbet parallelt med udviklingen i amtet.

For at undersøge, hvorledes de vakte i Øster Snede sogn fordeler sig på ovenstående kategorier, kan man som nævnt tidligere gøre brug af hartkornsekstraktprotokollen, som indgik i forarbejdet til matriklen af 1844. Hartkornsekstraktprotokollen viser en oversigt over alle ejere og brugere af jorden i herredet. Efterfølgende er en angivelse af hver enkelts jordtiliggende først opregnet i gammelt hartkorn og efterfølgende i nyt hartkorn.²² Er samme person anført som både ejer og bruger af jorden, er vedkommende selvsagt selvejer. Er to personer opført som henholdsvis ejer og bruger, kan brugeren være fæster, arvefæster eller forpagter. I de sjældne tilfælde, hvor de to sidstnævnte muligheder forekommer, er betegnelsen arvefæster eller forpagter tilføjet navnet.

Af de 125 underskrivere i sognet, som det er lykkedes at identificere, hører de 48 ifølge tabel 5 til gruppen af gårdmænd og husmænd. Det drejer sig om 26 gårdmænd, 13 husmænd uden andet erhverv og 9 husmænd med andet erhverv. Den enlige enkemand er det ikke lykkedes at identificere i hartkornsekstrakten, og det må formodes, at han derfor ikke ejer no-

get jord (tallet omfatter kun navnene på de jordbrugende, ikke hustruer og børn). Det er i alt lykkedes at identificere 41 ud af de 48 i hartkornsekstrakten. Disse er alle registrerede i tabel 4. Af den fremgår det, at der er en jordejer med over 8 tøn- der hartkorn, 10 gårdmænd med 4-8 tøn- der hartkorn, 9 gårdmænd med 2-4 tøn- der hartkorn, 6 boelsmænd med 1-2 tøn- der hartkorn og endelig 15 husmænd med under en tønde hartkorn. Vigtigt er det at bemærke, at der blandt de vakte ikke blev identificeret nogle fæstere.

Majoriteten udgøres altså af husmæn- dene med under 1 tønde hartkorn. Men værd at bemærke er, at det samlede antal af gårdmænd, det vil sige jordejere med over 2 tøn- der hartkorn, i alt udgør 20 per- soner. Dette betyder, at gårdmandsgrup- pen reelt udgjorde en større andel end husmandsgruppen.

Det overordnede resultat bliver dog, at tilslutningen til vækkelsen i Øster Snede sogn kan henføres til alle grupper af jord- brugere. Det er dog vigtigt at pointere, at der ikke er fæstere repræsenteret blandt de vakte i Øster Snede sogn. I tillæg til dette skal det siges, at resultatet af denne del af undersøgelsen må tages med et vist forbehold, idet det ikke er alle jordbrugere, som har ladet sig identificere i hartkor- nekstraktprotokollen.

Konklusion

Som det er nævnt ovenfor, er der flere forskellige opfattelser af, hvilke årsager der ligger til grund for vækkelsesbevæ- gelsernes opståen. Lindhardt fremlagde i 1951 tesen om, at vækkelsen opfyldte et nyt behov hos de bønder, som var blevet økonomisk frie efter landbrugsreformer-

ne, for også at blive frie og myndige religiøst og åndeligt. Vækkelsesbevægelsen blev altså ifølge Lindhardt båret af bønder og kan knyttes sammen med landbrugsreformerne.

Vækkelsen i Øster Snede sogn var, specielt i de første år, klart domineret af de selvejende gårdmænd. Efter 1837 forøges husmændenes og tjenestefolkenes andel af det samlede antal vakte i sognet. Bevægelsen må således på dette tidspunkt siges at have vundet jævn tilslutning inden for alle lag af almuen. Samtidig viser resultaterne i artiklen også, at der blandt de vakte ikke er repræsenteret fæstere. Dette skal dog ses i relation til det forhold, at fæsteafløsningen i Øster Snede sogn stort set var gennemført, og at antallet af fæstere i sognet derfor var meget lille. Alle de vakte jordbrugere var således selvejere.

Som undersøgelsen i artiklen viser, var vækkelsesbevægelsen i Øster Snede sogn på ingen måde båret af bønderne alene. Også tjenestefolk, husmændene og håndværkerne udgjorde en betydelig del af de vakte. På denne baggrund er det muligt at vise, at Lindhardts tese med hensyn til de vakes sociale baggrund ikke holder ved en empirisk undersøgelse. Dog må man sige, at visse af artiklens resultater peger i samme retning som Lindhardts konklusioner. Næmlig det forhold, at der blandt de vakte i Øster Snede sogn var en for-

Mindestuen for de Starke Jyder blev oprettet i 1982 i de vakes gamle privatskole i Gammel Sole. I mindestuen opbevares gamle bøger, billeder og dokumenter, som har relation til bevægelsen. Blandt andet den såkaldte Forbundstraktat fra 1824, der er en slags pakt, som deltagerne indgik med Gud og hinanden. Underskriverne af Forbundstraktaten kendte sig til den rene lære og fordømte den falske lærdom, dvs. rationalismen. De vakte, som underskrev Forbundstraktaten, kom hovedsagelig fra Korning og Rårup, men også fra Øster Snede, hvilket er første gang i vækkelsens historie man træffer navne derfra.

holdsvis stor repræsentation af selvejende gårdmænd. Der kan derfor godt påvises en vis sammenhæng mellem landboreformerne, fæsteafløsningen og vækkelsens opståen i sognet. Det er dog vigtigt at pointere, at landboreformerne og fæsteafløsningen ikke alene kan forklare vækkelsens opståen.

I forbindelse med tjenestefolkenes og husmændenes tilslutning til vækkelsen i Øster Snede sogn er det vigtigt at fastslå, at de ikke optrådte i protest mod gruppen af gårdejere, men sammen med den. Vækkelsen i Øster Snede sogn stod sammen på tværs af sociale skel og var dermed et udtryk for en opretholdelse af almuen som helhed. Blandt de vakte var der også en del unge mennesker, som til dels var repræsenteret ved tjenestefolkene. For deres vedkommende var der ikke

tale om et oprør mod den ældre generation. Som der bliver redegjort for i artiklen, var der en tendens til, at de unge fulgte de andre i hustanden. Deres andel siger derfor mere om husstandens styrke i agrarsamfundet end om et generationsopgør.

Vækkelsen i Øster Snede sogn udtrykte derfor ikke en konflikt mellem samlede sociale grupper inden for almuen, ligesom den heller ikke var udtryk for en modsætning mellem bønder og småkårs-

folk eller voksne og unge. Der kan således ikke spores nogle standsmæssige konflikter inden for vækkelsen.

Sammenholdes de resultater, som der er fremkommet her, med de undersøgelser, som A. P. Thyssen, A. Tønnesen og H. Sanders har foretaget, vil man ikke nå frem til, at 1800-tallets vækkelser havde en absolut identisk social profil. Men overordnet set delte de alle vigtige grundkarakteristika i deres sociale profil.

Bilag 1.

Følgende forkortelser er anvendt:

td. hk. = tønder hartkorn.

Husmænd u. a. e. = Husmænd uden andet erhverv.

Husmænd m. a. e. = Husmænd med andet erhverv.

Table 1. Jordejendommenes fordeling, Øster Snede sogn.

	Selvejer.	Fæster.	I alt
Over 8 td. hk.	3	-	3
4-8 td. hk.	38	-	38
2-4 td. hk.	23	-	23
1-2 td. hk.	17	-	17
Under 1 td. hk.	52	12	64
Huse uden jord.	14	-	14
I alt.	147	12	159

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte, p. 130 f.
 Enhederne er anført i gammelt hartkorn jævnfør *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte p. V.

Table 2. Jordejendommenes fordeling, Nørvang herred.

	Selvejer.	Fæster.	I alt.
Over 8 td. hk.	3	-	3
4-8 td. hk.	130	-	130
2-4 td. hk.	447	1	448
1-2 td. hk.	296	1	297
Under 1 td. hk.	613	63	676
Huse uden jord.	144	4	148
I alt.	1633	69	1702

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte, p. 130 f.
 Enhederne er anført i gammelt hartkorn jævnfør *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte p. V.

Tabel 3. Jordejendommenes fordeling, Vejle amt.

	Selvejer	Fæster	I alt.
Over 8 td. hk.	72	27	99
4-8 td. hk.	726	503	1229
2-4 td. hk.	1210	79	1289
1-2 td. hk.	800	52	852
Under 1 td. hk.	3051	481	3532
Huse uden jord.	818	176	994
I alt.	6677	1318	7995

Kilde: *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte, p. 136 f.
 Enhederne er anført i gammelt hartkorn jævnfør *Statistisk Tabelværk*, 2. hefte p. V.

Tabel 4. De vakte jordbrugeres ejendomsfordeling i Øster Snede sogn.

	Selvejer.	Fæster.	I alt.
Over 8 td. hk.	-	-	-
4-8 td. hk.	14.	-	14.
2-4 td. hk.	8.	-	8.
1-2 td. hk.	5.	-	5.
Under 1 td. hk.	11.	-	11.
I alt.	38.	-	38.

Kilde: *Vejle Amtstuearkiv Hartkornsekstrakt fra 1834*.
 Enhederne er anført i gammelt hartkorn.

Tabel 5. De vakes erhvervsfordeling i Øster Snede sogn.

	Kvinder.	I alt.	
Mænd.			
Gårdmænd.	26.	13.	39.
Gårdmænds børn.	8.		8.
Husmænd u. a. e.	13.	10.	23.
Husmænd u. a. e. børn.	1.		1.
Husmænd m. a. e.	9.	8.	17.
Husmænd m. a. e. børn.	1.		1.
Håndværkere.	2.	2.	4.
Håndværker børn.	-		-
Tjenestefolk.	8.	2	10.
Ungkarle.	8.		8.
Piger.	10.		10.
Enker.	1.		1.
Aftægt.	1.	2.	3.
Andet.	-		-
I alt.	88.	37.	125.

Kilde: De 11 ansøgninger (DK I 3186/1834, DK I 1147/1835, DK I 2148/1835, DK I 126/1839 og DK I 1936-7/1841).
 A. Pontoppidan Thyssen. *Vækkelseernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*. Bd. 4, p. 235 f. *Folketælling 1834 og 1840* og *Vejle Amtstuearkiv Hartkornsekstrakt fra 1834*.

Tabel 6. Aldersfordelingen i Øster Snede sogn..

År	Mænd.	Kvinder.	I alt.
10-20	7.	13.	20.
20-30	13.	12.	25.
30-40	19.	9.	28.
40-50	17.	12.	29.
50-60	9.	7	16.
60-70	3.	1.	4.
70-80	2.	1.	3.
I alt	70.	55.	125.

Kilde: *Folketælling 1834 og 1840.*

Tabel 7. Civilstand, Øster Snede sogn.

Ægtepar.	34.	Enkemænd.	-
Giftede mænd.	51.	Enker.	2.
Giftede kvinder.	34.	I alt.	125.
Ugifte mænd.	19.		
Ugifte kvinder.	19.		

Kilde: *Folketælling 1834 og 1840.*

Bilag 2: Adresseunderskrivere

Alle oplysninger vedrørende adressernes underskrivere er rekvireret i DK I 3186/1834, DK I 1147/1835, DK I 2148/1835, DK I 126/1839, DK I 1936-37/1841 samt i A. P. Thyssens Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, bd. IV, p. 235 f.

(Adressen fra 1834 for sognebåndsløsning = 1, Adressen fra 1835 om Pontoppidans forklaring = 2. Adressen fra 1839 mod ritualændringer = 3).

Mads Andersen	Gårdmand	Gl Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
+ Datter			3
Mads Christensen	Gårdmand	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
Christen Andersen	Gårdmand	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
Christoffer Nicolaisen	Smed	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
+ Nicolai Christoffersen			1, 2, 3
+ Peder Christoffersen			3
+ Erik Christoffersen			3
+ B. M. Christoffersdatter			3
Christian Mortensen	Husmand/Væver	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
Niels Johansen	Aftægt/Hjuler	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3
Christen Sørensen	Gårdmand	Gl. Sole	1, 2, 3
+ Hustru			3

Herman Christensen + Hustru	Gårdmand	Gl. Sole	1, 2, 3 3
Laurs Mortensen + Hustru	Husmand/Hjuler	Solskov	1, 2, 3 3
+ Morten Laursen			3
Hans Laursen + Hustru	Gårdmand	Solskov	1, 2, 3 3
+ Rasmus Hansen			3
+ E. M. Hansdatter			3
+ M. C. Hansdatter			3
Mads Nielsen	Hmd/Skovf./Slagt.	Gl. Sole	1, 2, 3
Anders Olesen + Hustru	Husmand/Væver	Gl. Sole	1, 2, 3 3
Hans Andersen	Tj. karl	Gl. Sole	1
Ole Andreassen	Ungkarl	Gl. Sole	1
Christen Christensen + Hustru	Ungkarl/Grdmd.	Gl. Sole	1, 3 3
Jørgen Nielsen	Tj. karl	Gl. Sole	1, 3
Mads Knudsen	Hjulerlærling	Gl. Sole	1
Poul Pedersen	Tj. karl	Gl. Sole	1, 3
Albert Christensen + Hustru	Gårdmand	Bøgballe	1, 2, 3 3
Christen Christensen	Tj. karl	Bøgballe	1
Jørgen Knudsen	Tj. karl	Bøgballe	1, 3
Karen Rasmusdatter	Enke	Bøgballe	2
Christen Jørgensen + Hustru	Gårdmand	Kragelund	2, 3 3
+ Datter			3
Stids Jensen + Hustru	Husmand	Bøgballe	2, 3 3
Herman Pedersen + Hustru	Husmand	Bøgballe	2, 3 3
Niels Sørensen	Husmand/Væver	Bøgballe	2, 3
Niels Hansen + Hustru	Træskomand	Solskov	2, 3 3
Jens Sørensen + Hustru	Husmand	Solskov	3 3
Jens Mikkelsen + Hustru	Gårdmand	Kragelund	1, 2, 3 3
Anders Pedersen + Hustru	Husmand	Gl. Sole	3 3
Søren Jensen + Hustru	Husmd/Skrædder	Kragelund	3 3
Søren Jørgensen + Hustru	Husmd/Væver	Kragelund	3 3
Søren Andersen + Hustru	Husmand	Kragelund	1, 3 3
Christen Nielsen + Hustru	Husmand	Kragelund	3 3

Anders Olesen	Gårdmand	Kragelund	2, 3
+ Hustru			3
+ A. E. Andersdatter			3
Jørgen Laursen	Husmand	Kragelund	3
+ Hustru			3
Peder Jensen	Ungkarl	Kragelund	3
Christen Jensen Hauge	Gårdmand	Solskov	3
+ Hustru			3
+ Maren Christensdatter			3
Mathias Albrechtsen	Gårdmand	Solskov	3
+ Hustru			3
K. L. M. Sørensdatter	Pigen	Gl. Sole	3
Maren Pedersdatter	Tj. pige	Gl. Sole	3
M. K. Jakobsdatter	Tj. Pige	Gl. Sole	3
Peder Madsen	Hjulerlærling	Gl. Sole	3
Anders Mortensen	Husmd/Skrædder	Gl. Sole	3
+ Hustru			3
+ M. C. Andersen			3
Ebbe Iversen	Husmd/Bødker	Gl. Sole	3
+ Hustru			3
Rasmus Nielsen	Husmand	Gl. Sole	3
+ Hustru			3
Hans Henrik Sørensen	Husmand	Gl. Sole	3
+ Hustru			3
Kirsten Jensdatter	Aftægt	Gl. Sole	3
Niels Mortensen	Husmand	Solskov	3
+ Hustru			3
+ G. J. Nielsdatter			3
Peder Jacobsen	Tj. Karl	Baastrup	3
Ane Marie Jensdatter	Pigen	Baastrup	3
Karen Marie Jensdatter	Pigen	Baastrup	3
Eliane Jensdatter	Pigen	Baastrup	3
Caroline Knudsdatter	Pigen	Kragelund	3
Rasmus Nielsen	Ungkarl	Kragelund	3
Martha Hansdatter	Pigen	Kragelund	3
Ane Jacobsdatter	Pigen	Kragelund	3
Maren Jacobsdatter	Pigen	Kragelund	3
Jørgen Sørensen	Ungkarl	Kragelund	3
Søren Jacobsen	Ungkarl	Kragelund	3
Mette Jensdatter	Pigen	Kragelund	3
Jens Chr Fæstersen	Ungkarl	Kragelund	3
Anders Therkelsen	Tømmermand	Kragelund	3
+ Hustru			3
Jens Severin Hansen	Ungkarl	Bøgballe	3
Christiane Nielsdatter	Pigen	Bøgballe	3
Søren Petersen	Ungkarl	Bøgballe	3
Christen Hansen	Gårdmand	Gl. Sole	3
Jørgen Hansen	Gårdmand	Gl. Sole	3
Simon Stephansen	Gårdmand	Solskov	3

Hans Lauritzen	Gårdmand	Baastrup	3
Thomas Bertelsen	Gårdmand	Baastrup	3
Søren Sørensen	Gårdmand	Øster Snede	3
Christen Pedersen	Gårdmand	Øster Snede	3
Peder Sørensen	Gårdmand	Kragelund	3
Niels Jensen	Gårdmand	Kragelund	3
Jesper Jørgensen	Gårdmand	Bøgballer	3
Søren Nielsen	Gårdmand	Bøgballer	3
Jens Andersen	Gårdmand	Krollerup	3
Thyge Meier	Gårdmand	Krollerup	3

Kilde- og litteraturfortegnelse

Utrykt kildemateriale:

(Forkortelser: DK I = Danske Kancelli, I. departement.)

LAN = Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg)

20.02.1834. Skrivelse til amtskoledirektionen.

Dannebrog 1841.

23.02.1834. Ansøgning til kongen.

DK I 3186/1834.

25.06.1834. Ansøgning til kongen.

DK I 3186/1834.

03.03.1835. Ansøgning til kongen.

DK I 1147/1835.

03.07.1835. Ansøgning til kongen.

DK I 2148/1835.

03.07.1835. Klage over Lærebog.

DK I 126/1839.

08.02.1837. Ansøgning til kongen. Gået tabt, men er omtalt i nedenstående.

25.02.1837. Skrivelse til herredsfoged With.

DK I 126/1839.

Udateret. Ansøgning til kongen.

DK I 126/1839.

29.07.1840. Ansøgning til amtskoledirektionen.

DK I 1936-37/1841.

07.12.1840. Ansøgning til amtskoledirektionen.

DK I 1936-37/1841.

Vejle Amtstuearkiv Hartkornekstrakt 1834.

LAN. B 18 - 37.

Øster Snede skolekommissionsprot. 1816-1824.

Øster Snede sognearkiv.

Folketælling 1834.

LAN

Folketælling 1840.

LAN

Trykt kildemateriale:

Statistisk Tabelværk. 2. hefte. 1837.

Erhvervsarkivet i Århus.

Fenger, Th.: «De Stærke» i Øster Snede. I Dansk Kirketidende. Nr. 74, 1847, p. 337-353; nr. 75,

1847, p. 353-366; nr. 77, 1847, p. 385-398.

Lindberg, Jac. Chr.: De Stærke Jyder. I Dannebrog, nr. 1, 1841, p. 1-14; nr. 2, 1841, p. 15-32.

Sekundærlitteratur:

Bjørn, Claus: Politikens og Gyldendals Danmarks-historie. Bd. 10, 1990.

Clausen, H. P.: Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser. I Kirkehistoriske Samlinger. 7. række VI. G E C Gads forlag 1965-68.

Johansen, Hans Chr.: Dansk social historie. Bd. 4. Gyldendal 1979.

Lindhardt, P. G.: Vækkelse og kirkelige retninger. Reitzel 1959, 2. udgave.

Sanders, Hanne: Bondevækkelse og sekularisering.

-En protestantisk og folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850. Studier i stads og kommunhistoria 12. Historiska institutionen, Stockholm universitet. Stockholm 1995.

Thyssen, A. P.: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. IV. G. E. C. Gads Forlag 1967.

Thyssen, A. P.: De religiösa folkrörelserna och samhället ca. 1750-1850. I Nordiska Historikermötet. Historiallinen Arkisto 62. Bd. 1, p. 7-38. Helsingfors 1967.

Tønnesen, A.: Den sociale baggrund for vækkelserne på Fyn i første halvdel af det 19. århundrede. I Kirkehistoriske Samlinger 1969, p. 184-218. G E C Gads Forlag 1969.

Noter:

1 De 11 ansøgninger findes i DK I 3186/1834, DK I 1147/1835, DK I 2148/1835, DK I 126/1839

- og DK I 1936-37/1841. Adressen fra 1834 findes i KB - Add. 369 I 2 og adressen fra 1835 i RA - DK I 3274/1835. Adressen fra 1839 er trykt i Rasmus Ottesens skrift Erklæring fra os underskrevne Medlemmer af vor danske christne Menighed fra 1839. De 11 ansøgninger og de 3 adresser vil blive præsenteret nærmere i artiklens kildepræsentation.
- 2 Th. Fenger. De stærke i Øster Snede. Dansk Kirketidende 1847. Nr. 74, p. 337-353, nr. 75, p. 353-366 og nr. 77, p. 385-398.
- Jac. Chr. Lindberg. De Stærke Jyder. Dannebrogge 1841. Nr. 1, p. 1-14 og nr. 2, p. 15-32.
- 3 Hans Christian Johansen giver en mere omfattende kildemæssig vurdering af folketællingerne i Dansk socialhistorie. Bd. 4, p. 44 f..
- 4 I forbindelsen med udarbejdelsen af artiklen har der været en række tilfælde hvor en person eller familie ikke har kunnet identificeres i folketælling 1834 eller 1840. Heller ikke en gennemgang af kirkebøgerne har givet noget resultat.
- 5 Resultatet af mødet er trykt i Historiallinen Arkisto 62, som udgives af Finska Historiska Samfundet.
- 6 Af P. G. Lindhardts Vækkelse og kirkelige retninger fremgår det ikke helt klart, om han mener, at vækkelsen udelukkende blev båret af selvejer- og udflytterbønder, men denne tolkning er dog nærmesttliggende.
- 7 Lindhardt p. 18. Hvor intet andet er nævnt, er fremhævelserne Lindhardts.
- 8 Se litteraturhenvisningerne. For det følgende afsnit vedrørende Thyssen se bd. I, p. xix - xxvi.
- 9 De personer som ikke har ladet sig identificere via folketællingerne eller kirkebøgerne er smed Christoffer Nicolaisen og dennes familie, gårdmand Christen Christensen og dennes hustru, Anders Andersen og ungkarl Jens Severin Hansen.
- 10 A. P. Thyssen. Op. Cit., p. 235.
- 11 Folketælling 1834 og 1840.
- 12 Folketælling 1840.
- 13 H. Hegnsvads beregninger findes i arkiv og mindestue for de stærke jyder. Mindestuen er beliggende i den gamle privatskole i Gammel Sole. Som omtalt i indledningen gav kancelliet i 1842 de vakte tilladelse til at oprette den første private skole. I 1845 eksisterede der to privatskoler i sognet, som de vakte stod bag. Det drejer sig om privatskolerne i Kragelund og Gl. Sole. A. Pontoppidan Thyssen. Op. cit., p. 233 f.
- 14 Folketælling 1834 og 1840.
- 15 Folketælling 1840.
- 16 I ansøgningerne fra 1834 og 1835 er der i alt 16 personer der underskriver. Af disse er de 10 gårdmænd, hustruer medregnet.
- 17 På den landsdækkende adresse fra 1839 mod ritualændringer var der i alt 116 underskrivere fra Øster Snede sogn. Af disse tilhørte 45 personer gårdmandsklassen, 38 personer husmandsklassen og 28 personer gruppen af tjenestefolk. Procentuelt giver det en fordeling på cirka 40% gårdmænd, 33% husmænd og 24% tjenestefolk. I alle beregninger vedrørende gårdmands- og husmandsgruppen er hustruer og børn medregnet, hvis de har underskrevet.
- 18 A. Pontoppidan Thyssen fremlagde tesen i «De religiösa folkrörelserna och samhället ca. 1750-1850». Historiallinen Arkisto 62, p. 7-39.
- 19 Folketælling 1834 og 1840.
- 20 Som det fremgår af indledningen til 2. hefte af Statistisk Tabelværk, er oplysningerne indsamlet i 1834 og 1835. Statistisk Tabelværk. 2. hefte, p. VII.
- 21 Da kun en ganske lille del af det samlede hartkorn i Vejle amt er arvefæstegods, er denne del udeladt i tabelmaterialet, da den ikke får nogen betydning for undersøgelsen.
- 22 Statistisk Tabelværk som tabel 1-3 bygger på, har anvendt gammelt hartkorn. Statistisk Tabelværk. 2. hefte, p. V. Derfor vil det statistiske materiale som der er gjort brug af fra hartkornestraktprotokollen for Nørvang herred, også være anført i gammelt hartkorn. Hermed bliver materialet fra de to værker sammenligneligt.

En lensbaron og hans godsinspektør

Af Holger Nielsen

Forfatterens far, Niels Nielsen, kom i 1911 til Rosenholm som godsinspektør, og han blev der til 1938. Han blev aldrig kaldt andet end »Spækken«.

»Højvelbaarne Kammerherre, Hofjægermester, Nationalbankdirektør, H.C.O.Rosenkrantz, Kd, Rd, m.m. Søholm, Hellerup!« Således skrev den sidste godsinspektør på kuerten til den sidste Rosenkrantz, der var godsejer på Rosenholm til 1936. Godsinspektøren sendte en rapport hver uge; thi som nationalbankdirektør boede baronen kun 2 måneder om året på Rosenholm, som var hans sommerhus. Hvis nogen spurgte, hvad m.m. betød, lød godsinspektørens svar: »Det udtrykker, at der er ikke plads!« for der var nemlig adskilligt flere titler og hæderstegn. Men titler og hæderstegn hjalp ikke det af forskellige forpagtere og inspektører dårligt drevne gods. Det gav underskud allerede før 1911 trods sine 3200 tdr. land, og det måtte være taknemmeligt for lensbaronens andre indtægter. I 1909 ansatte lensbaronen en inspektør på Livø, der dengang ejedes af Rosenkrantz, og som hørte ind under Rosenholm. Og da De Kellerske Aandssvageanstalter i 1911 købte øen til brug for kriminelle åndssvage, havde lensbaronen opdaget, at

han havde fået en særdeles dygtig inspektør og tilbød ham da at blive inspektør på Rosenholm. Inspektøren havde hørt om Rosenholms dårlige afkast og rådførte sig med sin tidligere principal, grev Holstein på Sjælland for at høre, om det kunne gå an at tage til Rosenholm. Svaret var: »Det kan gå for min tidligere inspektør, når De af Hans (Rosenkrantz) forlanger 760 kr. fast om året og 50% af driftens overskud. Det går Hans gladelig med til, og De vil i løbet af få år blive en rig mand.« Inspektøren flyttede til Rosenholm og var nu godsinspektør. Han tilberedte jorden korrekt, såede det rigtige, dyngede markerne til med mergel og kunstgødning, sørgede for rene værelser og god kost til de ansatte og prikkede dem bagi, der arbejdede for langsomt. Omegnens landmænd mente, at han var tosset og at det aldrig ville gå godt. Men se, i 1911 spurgte lensbaronen ifølge sædvane før den ugentlige løn-udbetaling: »Hvor mange penge skal De bruge i dag?« I 1912 spurgtes: »Skal De bruge nogle penge?« I 1913 :«Hvor mange penge har De til mig?« I 1922 vedføjede lensbaronen på godsinspektørens ansættelseskontrakt: »Da mit gods, Rosenholm nu giver et meget stort overskud, mener jeg, det vil være rimeligt, at offentlige udgifter fratrækkes, før min

Godsinspektør Niels Nielsen og frue på trappen til den gamle inspektørbolig, hvor nu godsejer Peter Helles bor.

godsinspektørs provision beregnes.« Og nedenunder godsinspektørens bemærkning: »Indtil videre går jeg med til dette.« Og igen lensbaronen: »Min kloge godsinspektør har talt.« Det blev ved at gå fremad. En stor amerikansk traktor blev anskaffet, landets første med tilbehør. De 180 malkekøer blev erklæret tuberkulinfri, og der leveredes børnemælk til Århus. Godsinspektøren forlangte røde kapsler og at der skulle stå »tuberkulinfri« på dem og ikke det sædvanlige »fra tuberkulinprøvet besætning«. Der blev anskaffet så mange elektriske hjælpemidler, at godsets private elværk måtte udvides med et diesellaggregat mere.

Hvorfor gik det så godt?

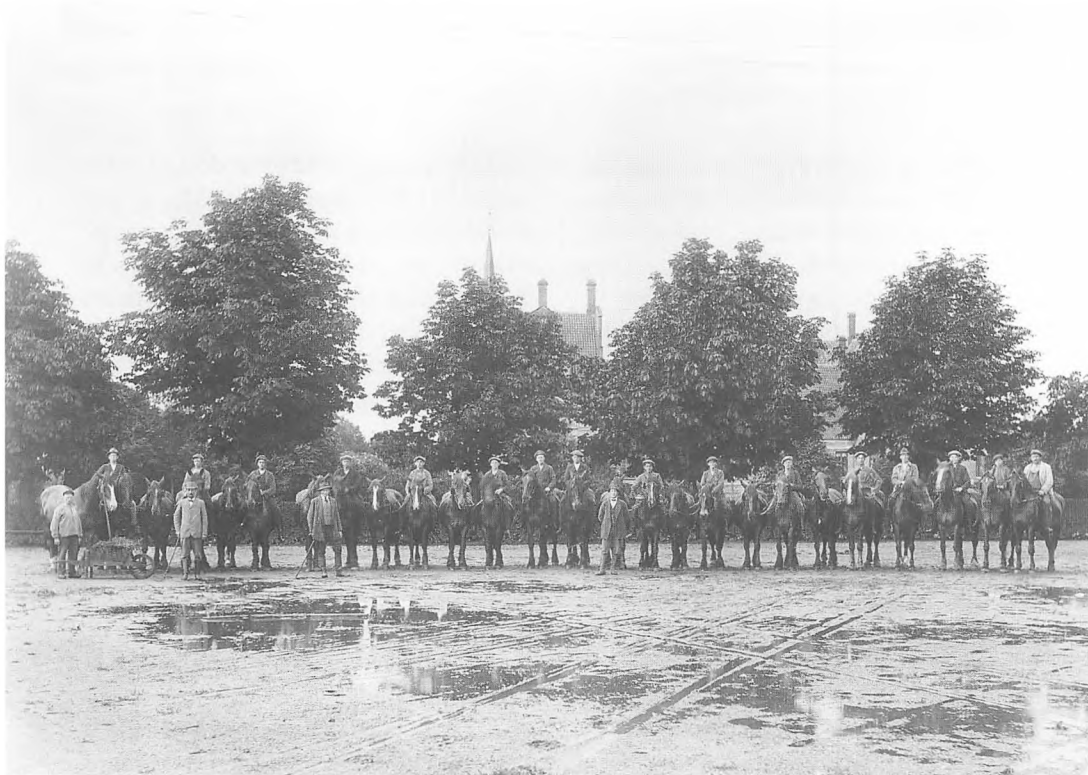
Først og fremmest på grund af et gnidningsløst samarbejde mellem lensbaronen og godsinspektøren. Som direktør i Nationalbankens landbrugssektor kunne lensbaronen forud oplyse om stigende og faldende priser, og herefter lod chefen sin undersåt bestemme, hvad der var formålstjenligt med hensyn til køb og salg. Og så stod godsinspektøren op kl. 5.30, spiste

morgenmad med sin over- og underforvalter og spurgte, om de havde ændringer til den arbejdsplan, der var blevet fremlagt ved middagen foregående aften. Herefter gik godsinspektøren ned til hestestalden kl. 6.30, og når tårnuret slog halv syv, brølede overforvalteren: »Ryk ud!« og så kom 12 spand ud til vand-

truget med hver en rytter på den nærmer hest. Hver rytter sagde: »God morgen«, hvilket blev besvaret med to fingre til hatteskyggen. Hestene og seletøjet blev analyseret, og det blev kontrolleret, om rytteren stod af og fjernede bidslet, før hestene drak af vandtruget. Alle bemærkede, om »Spækken«s hatteskygge sad ned i panden eller var anbragt højere på hovedet, hvilket kunne være tegn på dagens forløb. Så gik Spækken gennem hestestalden for at betragte ridehestene og gik så videre igennem tyrestalden, hvor der stod 4 store og i øvrigt berømte bulderbasser i hver sin kraftige boks. Så om forbi vognporten for at se, om vogne og forspand var i orden; videre forbi tømrværksted, snedkerværksted, savskæreri, elværk og spandevask. Herfra over i kostalden, hvor Spækken optalte alle dyr, jo, for når man talte dyrene, så man samtidigt hver enkelt og kunne bemærke, om der var sløjheder og så berette videre til fodermesteren. Det samme gentog sig i svinestaldene. Så var klokken blevet 8.30, og godsinspektøren drak morgenkaffe med sin familie, hvorefter han gik ind på kontoret, så posten,

førte regnskaber, skrev rapporter, førte telefonsamtaler og læste aviser. Var der mere tid før frokost, tog han cyklen ud i markerne. Frokostpause i halvanden time, og når tårnuret slog halv to, brølede overforvalteren, med Spækken ved sin side, igen: »Ryk ud!« Derefter vidste man ikke med sikkerhed, hvor man havde Spækken henne. Han kunne sadle op og ride til andre gårde under Rosenholm eller ride rundt på hovedgårdens marker, enge og moser, eller han kunne starte bilen og handle grise i Randers, køer eller reservedele til maskiner i Århus, eller han kunne

sidde og afslutte årsregnskab. Når så godsinspektørens hustru havde samme motto: Orden, påpasselighed, renlighed og at sætte tæring efter næring, lykkedes det at styre et gods korrekt. Hustruen regerede over hus, elevværelser, haver og høns, samt over en husjomfru, 4 piger og 2 polske piger. Om sommeren var der op til 50 personer på kost hver dag, og alle var tilfredse. Der var konstant 31 fastboende, der skulle betjenes med værelser, senge, kost og pasning under sygdom. Der skulle føres husholdningsregnskab, incl. linned og meget andet tilbehør. Thi

Rosenholms mandskab 1924. Foran rækken til hest står fra venstre: staldmesteren - Spækken - overforvalteren - underforvalteren

Billedet er fra ca. 1960. Sammenligner man med det foregående billede fra 1924, fremgår det, at Rosenholm ikke mere er sognets største arbejdsplads. Foto: Rosenholm Egnarkiv.

uden mad og drikke duer helten ikke, og det styrede fruhen helt korrekt og så godt, at folk søgte til Rosenholm, også af den årsag. 14 elever spiste i elevstuen, 11 daglejere i daglejerstuen - ofte plus et par sprittere, 7 piger spiste i køkkenet, 2 forvaltere og 8 familiemedlemmer samt ofte en kontrolassistent spiste i spisestuen, og alle fik samme veltillavede kost. Desuden var der mange små og store gæstebud.

Fruhen holdt søndagsskole for gårdens mange børn, og alle kom til juletræ 3. juledag og fik gaver. På vinteraftener blev eleverne undervist af landbrugskonsulenter og -lærere. Hovedgården havde 147 indbyggere i 1934, nemlig: godsinspektør, skovrider, skovfoged, skytte, gartner, fodermester, svinemester, staldmester, maskinmester, grovsmed, tømrer, snedker og slotsforvalter, samt 9 fastboende daglejere, 14 elever, 2 forvaltere og 7 piger.

Der var mange børn blandt de 147, rekorden var 17 børn i en familie. Mange interessante typer var der. F.eks. kan nævnes »staben«, en ældre fuldblods herregårdsdaglejer med 12 børn. Ligesom de andre daglejerkoner overkom hans kone at malke hver dag fra kl. 4-6 og fra kl. 16-18, søndag inklusive.

Stabens værk

Staben havde været stabssergent i hæren i sine unge dage, derfor kælenavnet. Han var intelligent og menneskelig og kunne gå i døden for sit herskab. En lørdag sagde han til Spækkens yngste søn: »Jeg hører, at din pige kommer i morgen; jeg så hende første gang, hun var her og talte endda med hende. Hun er dæleme sød og ikke dum, noget helt andet end de andre. Hende må du holde fast ved.« Og Staben fortsatte: »I morgen går du en tur med

hende ned forbi hestestalden. Jeg er staldmester, fordi den anden har fri. Jeg bukker dybt, og så siger du til pigen: »Hør, har du ikke lyst til at køre en tur i skoven?« Hun vil selvfølgelig som bypige sige ja tak. Så vender du dig om og siger: »Staldmester, vil De klargøre giggen med køreheste og komme med den.« Jeg svarer: javel hr., og så kan du lige prøve på at sige du til mig, mens hun hører på det.«

Staben kom i et flot sving med giggen op til hovedtrappen, hvor pigen og sønnen sad og ventede. Han steg ned, sønnen steg op, han rakte sønnen tømmer og pisk, bukkede for pigen, hjalp hende nænsomt op i giggen, gik to skridt tilbage, stod ret og bukkede, da pigen og sønnen kørte. Ceremonien gentog sig i omvendt orden, da de unge mennesker vendte hjem fra turen. Ca. 3 år efter indgik de to et lykkeligt ægteskab, og Staben var lykkelig; thi det var hans værk. Den var pigen dog for intelligent til at hoppe på, men duperet var hun. Sådant var herregårdslivet også. Sammenhold, jovialitet, en stor familie med nogle få outsiders, der blev mobbet ud.

Slægten på det røde slot

I 1935 var det tydeligt, at lensbaronens sygdom var uhelbredelig, og i 1936 døde han på Rigshospitalet. Godsinspektøren besøgte lensbaronen flere gange i København under sygdommen og aflagde rapport. Ved det sidste besøg meddelte lens-

baronen, at han frarådede sin slægt at overtage Rosenholm: »Thi De, min godsinspektør, kan heller ikke leve evigt, og hvad så?« Adelsmanden havde besluttet sig, og så var der intet at ændre. Men godsinspektøren med familie mente ikke, beslutningen var ædel, når Rosenholm siden oprettelsen i 1540 altid havde været Rosenkrantz'ernes ejendom. Så af de oprindelige 10.000 tdr. land er der nu kun 53 tdr. land, der hører under det røde slot. Godsinspektøren købte storskoven med en tilhørende gård, og han og hustruen flyttede ind i en udvidet skovfogedbolig, hvor hustruen døde i 1954 - 74 år gammel, og hvor godsinspektøren døde i 1967 - 90 år gammel. Vi ægte Rosenholmere, der endnu lever, kan glæde os over, at lensbaronens første hustru, Christiane Wedell fra Wedellsborg, satte så mange penge i slot og park, at hendes og lensbaronens yngste søn, lensbaron Holger Julius Frederik Rosenkrantz, i mange år repræsenterede slægten på det røde slot, og at hans hustru, lensbaronesse Carin Rosenkrantz, så omhyggeligt vedligeholdte slot og park, så længe som hendes helbred tillod det. Ligeledes er det godt at se, at godsejer Peter Helles vedligeholder avlsgården med tilliggende jorder og skov, således at det hele sammenfattet stadig ligner herregården Rosenholm. Men det 400-årige gods' skæbne fremover er usikker, og det bliver antageligt aldrig mere samlet under en Rosenkrantz.

Gravlagt på humle

- en udgravning i Østbirk kirke

Af Kirstin Nørgaard Pedersen

I 1673 døde Jørgen Jensens hustru i Holm i Birk sogn, og da han var egnens største bonde, skulle hun have en standsmæssig begravelse inde i kirken. Graven skulle være en muret begravelse, så Jørgen Jensen og en karl tog fat på at grave, for at mureren kunne komme til at udføre sit arbejde.

Begravelsen er omtalt i Vor herreds tingbog, fordi Jørgen Jensen har fundet det fornødent at sikre sig imod at blive anklaget for gravskænderi. Han gravede nemlig direkte ned i en tidligere begravelse, som helt må være blevet glemt. Af en eller anden grund har der ikke været lagt gravsten over, for så ville han næppe have gravet på lige det sted, i hvert fald ikke uden det var blevet nævnt af vidnerne.

»Så fremstod for retten Christen Jensen i Østbirk, som vidnede ved ed og oprakte fingre efter recessen, at han hos var i Birk kirke den 14. april sidst forleden, den tid Jørgen Jensen i Holm lod den grav grave til sin sl. kones lig. Da fandtes der nogle gl. forrådnede fjæl og ben i samme grav, hvilke bene fornævnte Jørgen Jensen lagde i en kiste i samme grav, med en natt-røje og en nathue, som og kom i samme kiste.

I lige måde fremstod for retten Jens

Christoffersen i Elling, som vidnede ved lige svoren ed efter recessen, at han samme dag og tid hos var i Birk kirke, og er ham vitterligt, at der blev gravet nogle stykker fjæl op, som han så lå på kirkegulvet oven for graven, og han så ingen hele kister, og de ben og hår, som fandtes i graven, blev lagt i en kiste og kom i graven igen, og han så, at Jørgen skrædder stod med en lue, som var en sølvsnor om, og han stod med noget gammelt i sin hånd, hvad det var, vidste han ikke« - -

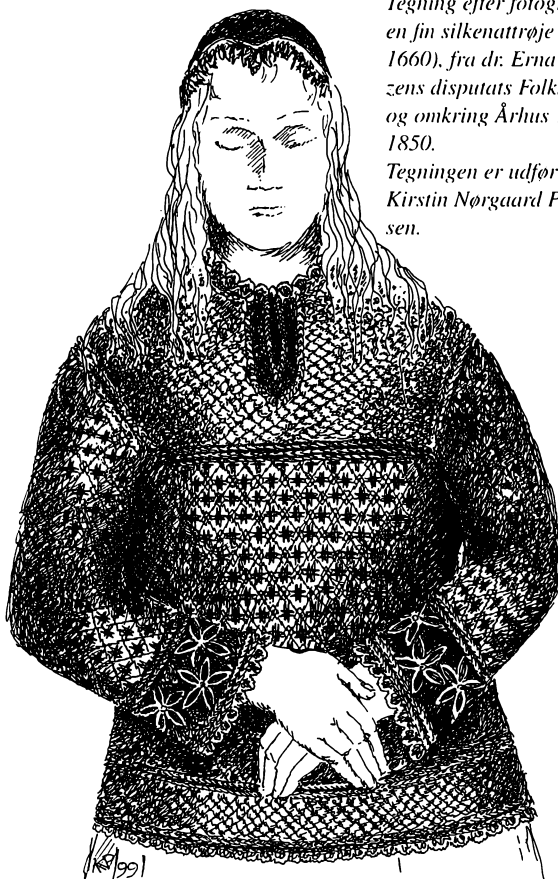
Men der var andre, som stod frem og aflagde ed, »Niels Adamsen i Østbirk vidnede, at han var noget hos i mellem stunder i Birk kirke, mens den grav blev gravet til Jørgen Jensens sl. hustru, og han så, at der stod en kiste hel og holden og en hel kiste til, hvis det var, ved han ikke, og var endda en liden halv kiste som til et barn, og Jørgen Jensen i Holm bad Jørgen skrædder skulle låne en stålstang og sagde, at der var en sten, som han ville løfte af sted med den, og i den ene af fornævnte kister så han, at der (var) en hue på et hoved af brunt fløjls med en sølvsnor om, og i den anden kiste var et hoved med langt hår på, så gul som et rav, og havde et lue på af sort flor med sort knippling om, og en sort lidse udi, som han næppe lig kunne rykke i stykker, og der

var en, som tog den lue, en mands datter i byen, og der var et stykke silketøj, så som det kunne have været for en pude, og var rød og gul, som Jørgen skrædder tog hjem med sig og tvættede det, og der var og en nattrøje, som var grøn med sølvknipling for hånden på, som var nogle små huller på. Og der var nogen, som ville skue samme nattrøje, og den tid de havde den mellem dem, da rykkede de benene ud af ærmerne, og han ved ikke så lige, hvem det var. Og han så at kisten blev vris-tet i stykker med en stålstang, og han vidste ikke, hvem det var, der gjorde det. Og han så, at humlen lå så hel og holden i kisterne, som den havde været taget af ens loft i dag eller i går, og der var en kistefjæl i den samme begravelse, som Jørgen Jensen lod gøre, som var så stærk, at de måtte hugge den i stykker med en økse, før den kunne komme op.

Jens Jensen i Østbirk vidnede, at om andendagen efter, at Jørgen Jensen i Holm havde kastet en dag i kirken med sin karl, da kom han gangendes ind i kirken, og da så han, at Jørgen Jensen og hans karl kastede fjæl og jord op af graven, og hans folk gik og bar sten ind og trimlet ned i graven og ville have at mure med, og Jørgen Jensen bad sin karl skulle bære jord ud af kirken, som han kastede op til ham, og da stod murmanden og kastede jord til side, og der brød låget af en

Tegning efter fotografi af en fin silkenattrøje (omkr. 1660), fra dr. Erna Lorenzens disputats Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850.

Tegningen er udført af Kirstin Nørgaard Pedersen.

kiste, og Jørgen Jensen trådte ned i kisten med sin ene fod og så skød Jørgen Jensen og hans folk jord ned i kisten. Så tog Christen Smed en økse, som Jørgen Jensen havde med sig, enten han havde den selv eller lånte den, ved han ikke, og huggede en fjæl i stykker af en kiste, før han kunne få den op af graven, og Jørgen Jensen tog selv øksen og fik den ned i graven. Så kom præstekonen ind i kirken til Jørgen Jensen og sagde til ham, at Gud ville straffe ham for de mange mennesker og kister han brød op på dette sted.«

Jørgen Jensens tingsvidne står helt uden retsligt efterspil i tingbogen, så den ødelagte grav må stamme fra en tid udenfor mands minde, som almindeligvis var en 40-50 år forud, altså i hvert fald før 1624. Et af klædningsstykkerne omtales som »en grøn nattrøje med sølvknipling for hånden«, og har sandsynligvis været en fin trøje strikket af silke og med metalbroderi ved håndledet. Men sådanne trøjer kendes tidligst fra midten af 1600-tallet af omtale i skifter i Danmark, mens der i både Sverrig og Norge findes flere bevarede eksemplarer. I England, hvorfra trøjerne menes at være importeret, findes stadig den blå strikkede silketrøje, som Charles den Første bar, da han blev henrettet i 1649. Om de kendes fra før den tid, har det ikke været muligt at finde noget om. Den brune fløjsnathue med sølvsnor og de andre omtalte klædningsstykker siger intet om begravelsens alder.

De velbevarede kister har været ganske

tørre og hele efter beskrivelsen at dømmes, og deres indhold og den humle, som de afdøde var lagt på, var som frisk humle, men det behøver ikke at sige noget om alderen, for Østbirk kirke ligger højt, så de døde har vel været nærmest mumificerede. Var det i øvrigt en udbredt skik at bruge humle i forbindelse med begravelser? Var det for at mindske lugtgener, fordi begravelsen var inde i kirken?

I Østbirk kirke findes en gravsten, som er så slidt, at det ikke længere er muligt at læse navnene på de begravede, man har ud fra stilen vurderet den til at være fra omkr. 1650, men den kunne vel tænkes at være den sten, Jørgen Jensen lagde over sin hustru i 1673, evt. en genbrugssten købt i enten i Århus eller Horsens.

Kilder:

Vor herreds tingbog 1673 23/5 folio 78, Erna Lorenzen: *Folks tøj i og omkring Århus 1675- 1850* og Nationalmuseet: *Danmarks kirker* (Århus Amt, Østbirk kirke).

Litteratur om Østjylland siden sidst

Af Lars Otto Kristensen

Da Randers Amts Historiske Samfunds Bog om Fussingø udkom i 1989, var ejerne, Skeel'er og Plessen'er, meget kort beskrevet. Kun 12 sider Skeel og 13 sider (Scheel-)Plessen. Pensioneret sognepræst i Aalum, N. Thyge Jensen, har rettet op på det med en lille bog, »Herrerne til Fussingø I«, der behandler Skeel'ernes tid på Fussingø ca. 1500 - 1702. Bind II, der omfatter (Scheel-)Plessen'ernes tid fra 1702 - 1948, udkommer i efteråret 1999. Alle nulevende Skeel'er stammer fra Fussingø: Birkelse-linien fra Otto Christensen Skeel. Den grevelige Linie til Estrup og Sostrup fra Jørgen Christensen Skeel. Og endelig blev Albrets (1572-1639) linie til endnu to generationer paa Fussingø.

Fussingø har i hele sin historie op til 1948 været ejet af energiske og dygtige folk med den ægte troskab mod deres konge og land, der er langt mere end jasi-gerens. »Fussingø-Gruppen« står bag bogen, der sælges fra Fussingø. Det er her ikke stedet at dømme om begivenhederne i en følelsesmæssigt ophedet tid i 1948, hvor der blev begået en lodret uret mod en familie, der under besættelsen var mere loyal mod Danmark end mange med dansk pas. Men man kan glæde sig over den gensidige agtelse og respekt, på godt dansk: det gode forhold, der altid har her-

sket mellem statsskovdistriktets administration og familien (Scheel-)Plessen. Det er en noblesse i tankegang, der altid har karakteriseret gårdens historie.

Århus

»Århus Bys Historie«, bd. 1 - 4, udgivet af Århus Byhistoriske Udvalg under redaktion af Ib Gejl, blev afsluttet med bind 3 i november 1998. Bindet omfatter årene 1870-1945. I de år forvandlede Århus fra en beskedne købstad i en udkant af Jylland til en moderne industri-, havne- og universitetsby med et befolkningstal, der steg fra 15.000 - 107.000. I 1902 havde man fået så meget øje på den fremstormende by, nu landets næststørste, at den fik den første (civile!) statsinstitution uden for København, Statsbiblioteket, Danmarks andet nationalbibliotek. Det kalder sig nu »Danmarks mest alsidige forskningsbibliotek«. Samme år blev Århus residensby, i hvert fald om sommeren, med Marselisborg Slot. Bind 3 er som de tidligere bind 1-2 og 4 inddelt i »Byens Rum«, »Byens Mennesker«, »Byens Liv« og »Byens Styre«. Centrum blev langsomt forlagt fra »omkring Domkirken« til syd for Domkirken, kulminerende med Arne Jacobsens nye rådhus i 1941. I 1874 fik byen lov at indlemme 88

tdr. land fra Viby Kommune. Det gav plads til udbygningen mod syd. Den udvikling fortsatte, da byen i 1896 købte Marselisborg Gods. »At komme til Århus betød nu at komme ind på stenbroen«. Under stenbroen kom gas-, vand-, og senere kloaksystemet, - strid og kævl var der mellem alle de over- og underjordiske! Omkring århundredskiftet kom »det hvide lys« til. Mange byplaner så dagens lys og udenfor foregik det virkelige liv knap så skånsomt. Vi, der bor på Marselis Boulevard, opdager, at vor midterrabat oprindeligt var beregnet til et jernbanespor til havnen. Der blev plads til flere grønne åndehuller end i de fleste andre byer. Den moderne tid raserede Århus ligeså stærkt som Randers og Aalborg, mange af husene genses i Den gamle By.

Arbejderne boede i »de små toværelses«. I dag er de lagt sammen. I sin tid var de en klar forbedring fra de karlekamre på landet, mange beboere kom fra. »Fødselsanstalten i Jylland« var en social foranstaltning, der kunne give kvinder, der var kommet i ulykke, en ny start. Der er langt til de minuthoteller, nutidens fødeklinikker er blevet til! Besættelsestiden er behandlet i alle afsnittene, hvor den naturligt hører hjemme. Århusianere var også dengang honnorte folk: mellem 1870 og 1900 var 79% af de 3000 domfældte født udenfor byen. Det minder om nutidens diskussion om indvandrerkriminaliteten. »Aarhus gennem Tiderne«, der udkom for et halvt århundrede siden og var grundig og lidt kedelig, har fået en livlig afløser, som det er en fryd at se på. Skal man lede efter noget negativt, er det en afgjort mangel, et der ikke er et stort fælles register til de fire bind.

I mellemrummet mellem de to værker har bl.a. Århus Byhistoriske Udvalg udgivet et stort antal værker om enkelte dele af byens historie og liv. På grundlovens 150-årsdag udkom Kenn Tarbensen: »Århus og Junigrundloven - Politiske læreår og fjendtlige besættelser i midten af 1800-tallet«, der så herligt går i spand med Rasmus Nielsens »Aarhus i 1840-erne« fra 1959. Begge beskriver den trygge og uforandrede verden, der litterært er beskrevet i Sophus Bauditz' roman »Kroniker fra garnisonsbyen«, - men man aner den nye tid og forandringen fra en stillestående handels- og håndværkerby til dynamisk havne- og industriby. Byens øverste embedsmand var amtmand Graah »en stilfærdig og indesluttet embedsmand uden repræsentative evner«, der afløstes af Th. C. Dahl, da forandringen så småt brød igennem. Politistyrken var i 1848 på tre mand, suppleret af 7 vægtere! Forandringen kom til Århus, men højtideligheden af 28 maj, årsdagen for offentliggørelsen af reskriptet om stænderforsamlingerne, nåede senere til Århus end til de fleste andre jyske byer. Det blev fra 1839 en hyggelig folkefest, for selvom tonen senere skærpedes, lå revolutionen Århus fjernt. Der var ganske vist engang en »blodsump« i ridehuset, hvor valget til Den Grundlovgivende Rigsforsamling foregik d. 5. okt. 1848, men det var kun fordi de preussiske besættelsestropper slagtede kreaturer der året efter. De var for resten ikke mere fjender, end at deres musikkorps gav afskedskoncert, hvor overskuddet gik til de faldnes efterladte fra Fredericia, som man kan læse i Rasmus Nielsens ovennævnte bog.

Hvem husker ikke skraldkonflikten i

Århus? Den handler »Skraldet« ikke om. Det fremgår af undertitlen » – historien om Arbejdernes Forsamlingsbygning i Amaliegade«, udgivet af Århus Bymuseum og LO Århus, Historisk udvalg, og udarbejdet af museumsinspektør Hans Jørgen Hansen. Fra 1880'erne blev den tidligere så stillestående provinsby i et hjørne af Jylland landets næststørste industriby, og arbejderbevægelsen vandt indpas fra 1870, »et spøgelse gik gennem Europa« skrev Marx i 1848. Spøgelset blev i Danmark mestendels af den fredelige stabile socialdemokratiske slags, der satte sig på borgmesterposten fra 1919, uden at verden og byen faldt sammen af den grund. Byen var den første, der fik en fællesorganisation (1883). Titlen »Skraldet« hentyder til arbejderbevægelsens fester! Fod under eget bord fik bevægelsen i Studsgade i 1894, og blev der, til man overtog frimurenes aflagte bygning i 1907. I 1920 flyttede man til Amaliegade og er blevet der siden. Det var dengang, man kunne leve hele sit liv i sin bevægelse, arbejderne gik til bal i »skraldet« og bønderkarlene i VU, og begge steder havde man problemer med lødigheden. Arbejderne forsøgte sig i 1930'erne med folkekoncerter som alternativ til festerne! I 1970'erne hørte arbejdernes egne juletræsfester op, arbejderne var blevet borgere som alle andre, bevægelsen havde »sejret ad helvede til«! Den nye bygning fra 1937-39, »Folkets Hus«, er blevet et sted, hvor alle kommer, bl. a. boede Århus By Orkester der 1973-1982. En konsekvens af den udvikling er navneskiftet til det neutrale »Århus Kongresshus«, - det er ligesom når partier bliver intetsigende og allesammen kalder sig

»folkeparti«. Man bliver glad for at bo i en by, hvor det stadig hedder »Århus Sporveje«, selvom der ikke har været et spor i vejen siden 1971, - tænk om flere var deres oprindelse bekendt!

Mere end i de fleste byer gælder det, at et bysbarn i Jyllands hovedstad, der ikke kender sin by, selv er skyldig. Og det er ofte nogle påfaldende kønne og veludstyrede bøger, der udgives. For den, der vil vide »alt om Århus« i den dynamiske nutid og ikke har tid til at læse dem alle sammen, er »Århus - verdens mindste storby« en mulighed. Den er over 191 sider en hurtig, noget agitatorisk gennemgang af byen og dens virksomheder i nutid og fremtid i energisk journalistisk managementsprog. Den er på dansk/engelsk/tysk og flot illustreret, udgivet af LL Byprofiler, Skanderborg.

Forstæderne

I Århus Universitetsforlags serie om byens forstæder udkom i 1998 »Billeder af Brabrand's historie« af lektor ved Randers Statsskole, Poul Larsen, og »Billeder af Holmes historie« af lokalhistorikeren Vagn Jensen. Tidligere er Viby og Højbjerg beskrevet, endnu mangler Hasle. Gjellerupplanen mangedoblede uægtelig indbyggertallet i Brabrand, der i 1664 kunne rummes i 13 gårde og fem huse. Den gamle stationsby står stadig langs hovedgaden, adskilt fra det hektiske, vilde, moderne af den jyske længdebane. Storkøbmanden slog sig ned i det, der senere fik hans navn, Hans Broges Bakker, der lå i kommunen med »billig jord og lav skatteprocent«. Broge betalte så meget selv, at procenten kunne holdes nede i hele hans tid. FDBs fabrikker i nabokom-

munen Viby fik indbyggertallet i Holme til at stige voldsomt. Den ene skole afløste den anden, hver gang større. Ved århundredets begyndelse måtte der en ny og større kirke til. Det blev en korrekt landsbykirke, ligesom den meget korrekte romanske kirke, den samme arkitekt, kgl. bygningsinspektør Walter, byggede i St. Paulsgade. Ikke et ondt ord om den, den ligger fint i bybilledet og har en fremragende akustik. Mange af byens fineste bygninger, Toldboden, Erhvervsarkivet, Teatret er bygget i »historicismens« tid, som det er blevet mode blandt intellektualister at rynke på næsen af, fordi arkitekturen endnu ikke var blevet intellektualiseret, men stadig blev materialiseret i godt håndværk!

Hans Broge er allerede nævnt.

Erhverv

En anden skikkelse, der blev afgørende for udviklingen i Århus, var Broges svigersøn, margarinefabrikanten Otto Mønsted (1838-1916). Den første bog om ham er »Pioneren Otto Mønsted - Sig navnet...« af Jesper Strandskov, Peter Sørensen og Kurt Pedersen, der udkom i november 1998 på det århusianske erhvervsforlag Systeme. Det er en bog på 450 sider både om forretningsmanden, der skabte en international industri, der fik om muligt endnu større betydning i England end i Danmark, og tog hovedsæde i den gamle amtmandsresidens og grevelige Danneskjold-Samsøeske bolig i Vestergade, der endnu bærer hans navn. Det er også historien om en virksomhed, der i tide formåede at frigøre sig fra gamle produktioner og satse på nye. Otto Mønstedes Fond uddeler nu 7 – 8 millioner

kroner årligt til udviklingen af Danmarks handel og industri. I »Århus Bys historie« bd. 3 står der, at det var Otto Mønstedes fabrikker, der i 1909 fik byens første lastvogn. Otto Mønsted var molbo, født på Lyngsbækgaard ved Femmøller, og af gammel Grenå-familie.

Som det sidste af de større danske glasværker er også Aarhus Glasværks historie nu beskrevet i »Aarhus Glasværk – et industrieventyr fra århundredskiftet« af Jørgen Kjær Hansen. Det er igen Århus Byhistoriske Udvalg, der står for udgivelsen. Der er drama, bogen er »en beretning om momentant storhedsvanvid, om spekulation og om nepotisme, strejker og lockoutter og vilde satsninger, som allerede efter godt fire år førte til kapitulation med efterfølgende salg til Fyens Glasværk«, som der står i forordet. I en by i rivende udvikling skal der komme skævere, behov for endnu et glasværk var der næppe, da det blev grundlagt i 1898, var seks allerede i fuld gang. Produktionen fortsattes i Århus til 1927, 1902-1907 under »A/S De Forenede Glasværker«, og 1907-27 under »A/S Kastrup Glasværk«, men »fra kl. 16 juleaftensdag, der i 1927 faldt på en lørdag, var det så slut med at lave fusk og flasker på Aarhus Glasværk«.

Soldater

Århus blev først for alvor garnisonsby i 1819, da »Prins Frederik Ferdinands Regiment lette Dragoner« slog sig ned. Det er dragonerne, der danner grundlag for den allerede nævnte »Krøniker fra Garnisonsbyen«. De forlod byen i 1932. Efter katastrofen i 1864 blev Århus en anselig garnisonsby med tre store nye kaserner. I mellemkrigsårene blev de tyndt belagt.

Byens garnison fik en kort heftig opblussen efter 1945, men i 1973 flyttede den sidste hærenhed til Fredericia. Byen foretrak studenter fremfor soldater. Jyske Telegrafregiment på Langelandsgades Kaserne var i nogle år Danmarks største regiment. Selskabet af Telegrafofficerer udgav i marts 1999 »Telegrafens krønike«. En samling rigt illustrerede smukt trykte anekdoter over 216 sider fra Jyske Telegrafregiments dagligdag, redigeret bl.a. af byens næstsidste garnisonskommandant, oberst P. J. Foss. Kvinder vil føle sig udenfor, de har altid været jaloux på mænds soldaterhistorier! Bogen beskriver en verden og en djærv humor, der er forsvundet, - en kaserne er i dag bare en arbejdsplads som alle andre, der står gabende tom efter kl. 16!

De frivillige hjemmeværnsforeninger opfattede sig selv som en fortsættelse af modstandsbevægelsen, og blev til det statslige hjemmeværn i 1949. Denne årbogs tidligere redaktør, afdøde overlærer J. S. Thomsen, har skrevet bogen om »Hjemmeværnskompani 2410 - 50 år, 1.4.1949 – 1.4.1999«. Det er historien om et kompagni, men tillige et overblik over det samlede århusianske hjemmeværns historie og virke med et forbavsende antal billeder og detaljer, alt sammen bevaret fordi kompagniet har haft en lidenskabelig historiker i sine rækker.

Rundt om Århus

Østjysk Hjemstavns næstformand, Niels-Peter Boye-Nielsen, fortsætter sin serie om traveture i Hinnerup og omegn med bogen »Rundt om Hinnerup« (Forlaget Hinnerup, 1998). På omslaget har han gengivet den ældst kendte tegning af Søf-

ten fra 1807. Den viser bl.a. en langdysse, der lå, hvor nu ældrecentret ved Grønhøjvej ligger. Dyssen ligger nu i fundamenterne til broerne over Frijsenborgs voldgrave, - store broer, men der kunne også stå 17 mand oprejst inde i dyssen! Rester af en større jernalderby er et andet tegn på, at byen har været beboet siden oldtiden. Bogen er også en herlig opvisning af, hvad en forsikringsmand, der alligevel skal ud at snakke forretning, kan få ud af at snakke med folk, der har kendt »gamle dage« eller kendt nogen, der har.

Fra sognearkivet i Gedved kommer »Yding. En landsby - et sogn - en egn« af Ole Stig Johannesen, Roskilde, men født i Yding. Bogen slutter med en »gammel ydingpige«, Inger Marie Andreasen, f. 1904, der fortæller om et langt lokalt liv, og kan huske, at der var 6 - 8 træskomager og telefonen, den sidste kom i 1917! På de 182 sider er der god plads til en først historisk, så topografisk og endelig social- og kulturhistorisk præsentation med righoldige noter til hvert kapitel og masser af illustrationer i god kvalitet.

Det måtte jo komme »Galten - en kommune i Danmark 1998« (Forlaget ELKE) på en dobbelt CD-ROM. Den er let at installere på en PC, med et nyere styresystem. På den første plade er der faktuelle oplysninger om kommunen og alle dens landsbyer. Der er »gamle fotografier« - igen fra by til by, »Egnsarkivet«, »Rådhuset«, »Landbruget«, »Sport«. Alt i byen kan findes alfabetisk, man pege på »K« og får fra »Kajs Bodega« til »K. Aa. Design« med adresser og telefonnumre. Plade 2 er videoklip med lyd fra byens liv, stort og småt, »Familieførøgelse« viste sig at være en kat, der havde fået killinger

i bagagerummet på en bil, om den spandt, vides ikke, der er endnu ikke lydkort i anmelderens computer!

Samsø

Det er ikke indlysende, at der er stof til udgivelse af 483 sider om Samsø skrevet på grundlag af optegnelser af en lokal matador fra Ballen. Lars Rasmussen: »Set fra Samsø. En købmands erindringer om øen, handel, politik og åndslev i 1800-tallet«, er redigeret af Søren Bitsch Christensen, Inge Pedersen og to af Lars Rasmussens slægtninge: Lis Neergaard og Lars Rasmussen Fangel. Bogen distribueres gennem Købmandsgaarden i Ballen, eller fås i boghandelen. Lars Rasmussen (1817-1899) var født og uddannet i Slagelse. Udgiverne har sat en ramme med tidstavle og righoldige noter omkring Lars Rasmussens minder, så danmarkshistorien bliver konkret. Den traditionelle blandede landhandel overlevede længere på Samsø end på fastlandet, men i 1960'erne var den tid også forbi der. 4. generation, Morten Rasmussen Fangel, ejer i dag købmandsgården, der i samarbejde med foreningen Købmandsgårdens Venner er ramme om historiske aktiviteter. Det er en fin og rigtig idé at bevare den gamle retskrivning i Lars Rasmussens egen tekst og bruge den nye i noter, overskrifter og alt det, udgiverne har lavet.

Mod Syd

Albin Svensson var skytte på Vilhelmsborg 1951-1968. Hans erindringer »Manden bag piletræet - og andre dramatiske oplevelser med krybskytter« (1997) fra Forlaget Dania i Mallings indeholder me-

get levende beretninger om krybskytterier fra hele landet, bl. a. fra Vilhelmsborg. Fra samme forlag er den lille hyggelige »Træk af livet på Vilhelmsborg gennem 150 år fortalt i billeder«, skrevet af forlagets ejer, Johannes Rosendal, der var Herregårdsgartner på Vilhelmsborg 1926-1931.

Fra Odder Museum kommer »Stranden kalder - bølgen lokker. At ligge ved stranden - Fritidsliv ved Odders østkyst« af Nina Fabricius og Anette Tonn-Petersen. 290 sider med 300 illustrationer. Det var først overklassen, først af alle stamhusbesiddere v. Holstein-Rathlou, Rathlousdal, der byggede sommervillaer. Men afstanden fra Århus var ikke større, end at man kunne nå frem og tilbage på cykel samme dag. I 1929 fik »bankdirektør Varnæs'erne« nye naboer da DsU købte en grund, der blev DUIs faste sommertilholdssted. Man holdt sig endnu længe til sine egne, men i 1957 kunne man dog læse i Horsens Folkeblad, at det anbefales at søge til Håndværkerforeningens strand, »hvor man ikke tager det så nøje med medlemsskabet af foreningen eller borgerskabet, men gerne modtager alle pæne mennesker, så længe der ikke er overfyldt«. Alle billedteksterne og indholdsfortegnelsen er på både dansk og engelsk.

Rigtig lokalhistorie er gdr. Gravers Lauridsens lille skrift »Fra landsby til storkommune«. Skønt født i No i Vestjylland blev han snart, da han flyttede til Balle Nygaard i 1946, en af dem, man regnede med, når der skulle vælges til bestyrelser og til sogneråd og alle de steder, stoute borgere gjorde en ulønnet indsats til gavn for alle, mere ledet af sund medfødt fornuft end af overordnede partihen-

syn. »Vi«-følelsen var lokalt forankret, præget af det nære («Næsten» = den nærmeste). Skriftet er forfatterens erindringer om alle de steder, han har virket: slagteriet, gade- og vejudvalget osv. osv.... indholdsfortegnelsen til de 36 sider har 20 punkter. Den kan købes bl. a. på lokalar-kivet for 60 kr. Omslaget er et billede af det store flotte rådhus, der har erstattet tidligere tiders beskedne kæmnerkontorer.

Kaj Klostergård har skrevet »Turistforeningen for Skanderborg og Omegn 1895-1995« til foreningens jubilæum d. 9. august 1995. (60 sider).

Mod øst

Fra Det Historiske Udgiverværksted i Grenå kommer Jenny Bloch: »Mit liv med naturen og landbruget«. Det Historiske Udgiverværksted med baggrund i Grenå Arkiv er etableret for at have mulighed for økonomisk overkommelig udgivelse af lokalhistorisk stof. Jenny Bloch, f. 1906, har skrevet om en »almindelig« landbokvindes liv i en tid, der har været præget af voldsomme forandringer (hvilken tid har ikke det?), landbruget brødføder i dag under 4% af befolkningen, og så har man endda talt slagteriarbejderne med. De færreste skrevne erindringer stammer fra småkårsfolk, de havde simpelthen andet at lave og manglede overskuddet. Her er et af de bedste eksempler på, at »almindelige mennesker«s erindringer kan være værd at læse, når - som her - fortælleevnen er der.

Middelalder

Langt de fleste byer i Danmark har en middelalderlig kerne, en byplan fra anlægstiden. Da Miljø- og Energiministeriet

i 1987 gik i gang med at kortlægge Danmarks arkitekturarv (Kommuneatlas), var man begyndt at ane, at Danmarks middelalderbyer kunne rumme store ukendte kulturværdier. 65 byer blev udpeget til en særlig byplanundersøgelse. Det blev til værket »Danmarks Middelalderlige Byplaner - en gennemgang af Danmarks byer« (Odense Universitetsforlag) under ledelse af Jørgen Elsøe Jensen. Bindene »Midtjylland« og »Syd- og Vestsjælland« udkom i foråret, og tidligere udkom »Fyn med omliggende øer«, »Lolland. Falster og Møn«, »Syd- og Sønderjylland« og »Nordjylland«. I Østjysk Hjemstavnsforenings område har bindet om »Midtjylland« behandlet Ebeltoft, Grenå, Randers og Århus, illustreret med et væld af gamle kort, skitser, tegninger og fotografier.

Vi begyndte med en herregård og slutter med et par guider til gamle borge. Middelalderborge og voldsteder er mere end Kalø og Hammershus. Forlaget Skipershoveds »Voldsteder i Danmark - en vejviser« er nået til »Jylland I«, der omfatter Nord- og Østjylland og er redigeret af Connie Jantzen og Rikke Agnete Olsen. Der er en indledning om middelalderlige fæstningsværker i Danmark, inden man går over til beskrivelsen af 98 voldsteder med præcise angivelser af, hvor de ligger, hvad man ved om dem, og med meget klare skitser. Alene i Østjysk Hjemstavns område er der 30. Bogen slutter med en liste over utilgængelige eller sløjfede voldsteder og en litteraturliste. Meget passende i handskerumsformat, - og tag gummistøvler med i bagagerummet.

På samme boldgade er »Borg og vold«, en beskrivelse af 27 borge og voldsteder

udgivet af Århus Amt, Erhvervsafdelingen, og skrevet af arkæolog Jan Kock, i anledning af middelalderåret. Tidligere udkom - også med middelalderåret som udgangspunkt - »Udvalgte middelalderkirker i Østjylland«, og når disse linier læses, skulle »Kalkmalerier i Østjylland« ligeledes være udkommet.

Middelalderarrangementerne i amtet kan findes på internettet www.middelalder-99.dk

Der er stadig mange tilbage, når denne bog udkommer.

Om vi ved årets udgang går ind i et nyt årtusinde, eller det først er når år 2000 rinder ud, kan vi være ligeglade med. Lad os gøre som med domkirken: Der kan argumenteres for, at den var påbegyndt i 1195/96, mest taler for 1201, altså blev 800 års-jubilæet fejret i 1996 med en bog. I 2001 kan man så jubilere igen.

De elektroniske medier

Vi er godt dækket ind med bøger og tidskrifter om Østjylland. Men med de elektroniske medier kniber det.

Mediehuset i Århus har sendetilladelse, men må sende sammen med 7 - 8 andre TV-producenter af vekslende lødighed på kanalen TVDanmark. Man er henvist til et hjørne af sendefloden sent om aftenen, ofte - altfor ofte - uden at ret mange opdager det.

Jeg havde heller ikke opdaget noget, før en journalist derfra ringede og spurgte, om de måtte lave noget om Statsbiblioteket i serien »Sten & Tage«, der beretter om, hvad der gemmer sig bag murene i nogle af byens markante huse. Godt to timers optagelse, og ud af dem kom 11 minutter, som var loyale, godt udvalgt og dækkende. Lige før havde der været 14 minutters reportage fra restaureringen af loftet i Domkirken, hvor håndværkere og konservatorer fik tid til at vise deres kunnen. Bagefter var der en vandring gennem nogle af de ældre dele af Århus med Bymuseets leder, Lars Holleufer. Godt journalistisk håndværk var det alt sammen - ikke ét eneste selvcentreret billede af journalisten. Her er noget at lære for en anden østjysk kanal, med indslag som »Kurt kom forbi«, hvor emnet bliver stafage for studieværten!

Det viser sig, at der er meget for Østjysk Hjemstavnsforenings medlemmer: Om mandagen veksler »Sten & Tage« med udsendelser lavet i samarbejde med Bymuseet. Om onsdagen er der: »Public Access« - borgernes eget tv og egne produktioner. Den nyoprettede hjemmeside kan sikkert hjælpe Mediehuset ud af dets helt ufortjent skjulte tilværelse.

Mindeord

Den 13. februar 1999 døde Østjysk Hjemstavnsforenings mangeårige redaktør, Jens Sigurd Thomsen. Han vil blive mindet og savnet af mange mennesker, han har haft berøring med.

Thomsen var en aktiv person, der på sin stilfærdige måde havde en stor berøringsflade, og som satte sit præg i de mange bestyrelser, han var med i igennem sit aktive liv.

Thomsen var en utrolig flittig person, beskeden og punktlig med alt, hvad han havde med at gøre. Thomsen lagde stor vægt på, at Østjysk Hjemstavns årbog kom ud til tiden, nøjagtig først i november, at artiklerne var indhentet inden 1. april og at alt var gennemgået omhyggeligt, inden manus blev sendt til trykkeren i Ry. Den omhu prægede alt hans arbejde igennem livet.

Thomsen var også engageret i samfundets problemer og lagde stor vægt på sin

familie og venner, hvad jeg tror har givet ham den store styrke han udstrålede.

Besøgte man Sigurd Thomsen en formiddag for at tale om foreningen, blev man placeret i et hyggeligt arbejdsværelse, og Jenny kom med en kop kaffe. Samtalen kunne gå vidt og bredt over alle livets emner.

Hans fine menneskelige egenskaber var til inspiration for mange mennesker, og hans karakteristiske engagement vil vi stadig mindes.

Karen Margrethe Sørensen.

Formandsberetning 1998/99

Af Karen Margrethe Sørensen

Tiden flyver af sted, forår, sommer, efterår og vinter kommer hurtigt efter hinanden, vi fatter det ikke. Historien fortsætter også, og vi forsøger at være med på bedste måde.

Et år i Østjysk Hjemstavnsforening har også passeret i samme fart som hidtil, og foreningens beretning trænger sig på, så vi tænker tilbage på året, der gik.

Den 28. november afholdtes generalforsamling på Fortegården i Risskov. Der var mødt omkring 70 medlemmer frem, og vi fik et spændende og inspirerende foredrag af direktør i Den Gamle By, Thomas Bloch Ravn. Vi fik historien bag den Gamle By frem til den måske sidste opførelse af Møntmestergården, der er et fantastisk tiltag for museet.

Generalforsamlingen valgte Niels Peter Boye-Nielsen som dirigent. Beretning ved formanden blev godkendt, ligeså regnskabet, der blev forelagt punktligt af kasserer Andreas Schau. Regnskabet for både foreningen og bogforlaget viste et pænt overskud. Kontingentet blev fastlagt uændret til 130 kr., fordelt med 110 kr. for medlemskab og 20 kr. til administration og porto.

Der var genvalg til Ove Kjær, Risskov, Herman Rasmussen, Sabro, Jørgen Møller Bitsch, Skovby, Anders Nørsgaard,

Hinnerup, Lars Holleufer, Århus og Karen Margrethe Sørensen, Ormslev. I stedet for Poul Mandrup Hansen, Ørting, blev valgt fhv. skoleinspektør Eigil Sennels, Ørting.

Revisorerne Poul Erik Andersen, Brand, og Ejnar Pedersen, Søby ved Odde, blev genvalgt.

Under eventuelt opstod en diskussion omkring generalforsamlingens placering på den sidste lørdag i november. Generalforsamlingen har i alle åene fra foreningens start i 1936 været placeret på denne lørdag, og ingen af de fremmødte på generalforsamlingen ønskede at ændre denne dato. Der udtryktes desuden ønske om, at vi i Østjysk Hjemstavn igen indsatte d'et i ordet Østjy(d)sk, som det oprindelig var. Men et stort flertal mente, at nu var det ændret, og der var ikke nogen grund til at lave om på det. Bestyrelsen har senere haft disse punkter oppe til debat og har besluttet ikke at ændre noget.

Efter generalforsamlingen blev der tid til kaffe og lagkage.

På bestyrelsens konstituerende møde i december var der genvalg af formand, næstformand, sekretær og kasserer. I de forskellige udvalg var der ligeledes genvalg, og vort nye medlem af bestyrelsen, Eigil Sennels, blev indvalgt i aktivitetsud-

valget.

I foråret blev vor meget respekterede kasserer syg, og Herman Rasmussen overtog arbejdet som kasserer indtil videre. Senere har Andreas Schau meddelt, at han ikke fortsætter som kasserer på grund af helbredet. Vi bringer Andreas en stor tak for hans værdifulde arbejde for foreningen igennem årene, den nøjagtighed og klarhed, hvormed han altid har lagt regnskabet frem, både på generalforsamlingen og på hvert bestyrelsesmøde. En stor tak også til Herman Rasmussen, der overtog regnskabet med så kort varsel.

Redaktionsudvalget har hele året rundt opgaver at tage vare på. Der indkommer løbende artikler til gennemlæsning og til overvejelse i udvalget, der er korrespondence med forfatterne om indhold og illustrationer, korrekturlæsning osv. I dette år har ajourføringen af indholdsfortegnelsen til årbogen været drøftet i bestyrelsen, og årbogsredaktøren har påtaget sig at gøre en fortegnelse over årgangene 1971-1990 klar til trykning sammen med årbog 1999. Heldigvis var der gjort et forarbejde, idet redaktør af de tidligere fortegnelser, Kjeld Elkjær, havde efterladt et sæt kartotekskort med de relevante data. Det er hensigten at udsende en fortegnelse over 10-året 1991-2000 sammen med næste årbog, således at vi er helt ajour ved overgangen til det næste århundrede.

Det er prisværdigt, at vort redaktionsudvalg hvert år formår præsentere en årbog med så fin en kvalitet. En stor tak til udvalget.

I sidste års beretning nåede jeg ikke at få fortalt om de sidste ture, aktivitetsudvalget tilbød.

Herregårdsturen til Clausholm slot var

en dejlig og hyggelig tur, der var rundvisning med guide i slottes nyrestaurerede lokaler, og karperne hyggede sig i voldgravens vande.

Den 15. august tog foreningen turen til Sjælland over den nye Storebæltsbro, et flot syn og et imponerende bygningsværk. Der var rundvisning i Andelslandsbyen »Nyvang« ved Holbæk, vejret var flot, og de godt 60 medlemmer snakkede og hyggede sig sammen.

Turen den 19. september gik til Åkjær gods, Schaefergården og Kanalhuset. Fhv. bestyrelsesmedlem Ejnar Pedersen var guide for de mange medlemmer, der var mødt op. Turen gik videre til Alrø, hvor kaffen med lagkage blev indtaget.

De to foredragsaftener i foråret 1999 var pænt besøgte, og begge foredrag var spændende og inspirerende. Jens Lidsgård lagde op til foreningens tur til Bølling sø og egnen omkring Silkeborg.

Den 28. april arrangerede udvalget en byvandring i Århus. Turen lededes af bestyrelsesmedlem Lars Holleufer, Århus Bymuseum, der guidede de knap 100 medlemmer på en tur fra Frue Kloster til Sct. Oluf kirkegård.

Herregårdsturen til »Løndal« mellem Silkeborg og Brødstrup var en tur i fint vejr, og der blev fortalt om slottes oprindelse fra en familie med sans for anderledes inventar og udsmykning fra mange lande. Kaffen blev indtaget på slottet i de mange fornemme sale, en oplevelse i sig selv.

Så er der turen til Tunø, en anderledes oplevelse. Da Tunø er uden biler, blev vi kørt på traktortrukket gummivogn, rundt på hele øen. Vi var i kirken og i tårnet, der også bliver brugt som fyrtårn. Vi talte

meget om at lave en tur hvert år til vore mange forskellige øer. Det er en opgave for turudvalget. Mange tak til udvalget for de mange gode og oplevelsesrige ture igennem det seneste år.

Her til slut vil jeg have lov at sige tak til alle, der medvirker til, at Østjysk Hjemstavnsforening fortsat kan være en forening, der giver mening i vor ellers så fortravlede hverdag.

*Fra foreningens byvandring i Århus den 28. april
1999: Dueslag på købmandsgård i Vestergade.
Foto: Jørn Kirkegaard.*

Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Østjysk Hjemstavns område 1999

Ved Lars Otto Kristensen

Fortegnelsen er ordnet i følgende grupper: FÆLLES, ÅRHUS, SYD FOR ÅRHUS, NORD FOR ÅRHUS, VEST FOR ÅRHUS, DJURSLAND, SAMSØ.

Der er anført adresse, tlf./fax, evt. e-mail-adresse og leder/kontaktperson.

Hvor det lokalhistoriske arkiv er placeret i sammenhæng med bibliotek eller anden institution, kan oplysninger om åbningstider m.v. fås der, her er leder/kontaktperson kun anført, hvis det er aftalt.

E-mail-adresser og adresser på hjemmesider er (som regel) kun anført, hvis de er det lokalhistoriske arkivs egne.

Hvis det lokalhistoriske arkiv har en hjemmeside, eller er repræsenteret på andres hjemmesider, er der kun anført

»HJEMMESIDE«. Hjemmesideadresserne er komplicerede og vanskelige at skrive rigtigt og det er langt lettere at finde frem til hjemmesiderne ved simpel søgning på en af søgemaskinerne.

Det ville være en oplagt opgave for SLA at bringe links til alle lokalhistoriske arkiver på sin hjemmeside.

Oplysningerne er så vidt muligt kontrolleret ved telefonisk henvendelse til hvert enkelt arkiv i juli 1999.

Redaktionen ved Lars Otto Kristensen, tlf. 89 462022 (Statsbiblioteket) eller 86 138715 (privat), e-mail: lok@statsbiblio-

teket.dk, vil være taknemmelig for løbende underretninger om ændringer og tilføjelser.

FÆLLES:

SLA Århus Amt (Sammenslutningen af lokalarkiver i Århus Amt)
c/o Randers Lokalhistoriske Arkiv
Stemannsgade 2
8900 Randers
Tlf. 86 428655 fax 86 410861

ÅRHUS:

(Her er også optaget Erhvervsarkivet, Statsbiblioteket, og museer, der er defineret som lokale)

Erhvervsarkivet. Statens Erhvervshistoriske Arkiv
Vester Allé 12
8000 Aarhus C
Tlf. 86 128533 fax 86 128560

Statsbiblioteket
Universitetsparken
8000 Århus C
Tlf. 89 462022

Kontaktperson: Lars Otto Kristensen (har personsøger),
Fax 89 462080
e-mail: sb@statsbiblioteket.dk

Århus Bymuseum
Carl Blochs Gade 28
8000 Århus C
Tlf. 86 132862 Fax 86 132862 e-mail:
aarhus.bymuseum@get2net.dk

Museet for Besættelsen i Århus
Mathilde Fibigers Have 2
8000 Århus C
Tlf. 86 184277

Århus Kommunes Biblioteker. Lokalhistorisk Samling
Hovedbiblioteket
Møllegade 1
8000 Århus C
Tlf. 87 304611 Fax 87 304539
e-mail: arlok@aakb.bib.dk/[lokhist](mailto:lokhist@aaakb.bib.dk)
HJEMMESIDE

Viby Lokalhistoriske Samling
Viby Bibliotek
Skanderborgvej 170
8260 Viby J
Tlf. 86 142566 Fax 86 142255
Leder: Bente Klercke Rasmussen, Holbergsgade 23, 8000 Århus C, Tlf. 86 139271
e-mail: vibylok@aakb.bib.dk
HJEMMESIDE

Åby-Åbyhøj Lokalhistoriske Arkiv
Åby Bibliotek
Ludvig Feilbergs Vej 7
8230 Åbyhøj
Tlf. 87 440700, Fax 87 440739
Leder: Niels Løgager Nielsen, Bragesvej 37, 8230 Åbyhøj, Tlf. 86 153688
HJEMMESIDE

Hasle Lokalhistoriske Arkiv
Hasle Lokalcenter
Rymarken 118
8210 Århus V
Tlf.: 86 750166 (lokalcentret)
Leder: Henry Mikkelsen Tlf.: 86 152664

Lokalhistorisk Samling for Brabrand-Årsløvslev
Gellerup Bibliotek
Gudrunsvej 78
8220 Brabrand
Tlf. 86 251177 Fax 86 253867
Kontaktperson: Børge Nielsen, Udsigten 15, 8220 Brabrand, Tlf. 86 260949

Vejlby-Risskov Lokalhistoriske Samling
Risskov Bibliotek
Fortebakken 1
8240 Risskov
Tlf. 87 419300 Fax 87 419339
HJEMMESIDE

Højbjerg og Holme Lokalhistorisk Samling
Højbjerg Bibliotek
Oddervej 74
8270 Højbjerg
Tlf. 87 360200
HJEMMESIDE
(Holme Lokalhistoriske Samlinger er fra juni 1999 en del af Højbjerg og Holme Lokalhistorisk Samling)

SYD FOR ÅRHUS:
Egnsarkivet i Hørning
Toftevej 53 A
8362 Hørning
Tlf. 86 923066
Leder: Ejo Bjerregaard Sørensen

Hasselager Lokalhistoriske Samling
Biblioteket, Koltvej 18
8361 Hasselager
Tlf. 86 283488 Fax 86 284870
Hanna Thinesen 86 282614

Tranbjerg Lokalhistoriske Samling
Tranbjerg Bibliotek
Kirketorvet 6
8310 Tranbjerg
Tlf. 86 290478 Fax 86 294809
HJEMMESIDE

Odder Lokalhistoriske Arkiv
Aabygade 7
8300 Odder
Tlf. 86 543870
Leder: Eva Schmidt, Bjeragervej 53,
8300 Odder, Tlf. 86 543795

Solbjerg og Omegns Lokalhistoriske Ar-
kiv
Solbjerg Bibliotek
Kærgårdsvej 4
8355 Solbjerg
Tlf. 86 928288 Fax 86 926190
Leder: Harriet Rasmussen, Tlf. 86
531342
HJEMMESIDE

Beder-Malling Egnarkiv
Tværgade 18
8340 Malling
Tlf. 86 931055
Leder: Anders Bent Nørgaard, Agertoften
1, 8340 Malling Tlf. 86 931415
e-mail: bemaegn@post9.tele.dk
HJEMMESIDE

Mårslet Egnarkiv
Mårslet Skole

Testrupvej 4
8320 Mårslet
Kontaktpersoner: Ingerlise Wendland,
Tlf. 86 292680, Edvard Borgbjerg, Ob-
strupvej 51, 8320 Mårslet, Tlf. 86 292148
eller Per Enevoldsen, Banevej 4, 8320
Mårslet, Tlf. 86 293651

Saxild-Nølev Lokalhistoriske Arkiv
Saxild Skole, Rudevej 100
8300 Odder
Leder: Steve Vinther Møller, Assedrupvej
53, 8300 Odder. Tlf. 86 559283
Kontaktperson: Lisbeth Bonde Tlf. 86
558095 e-mail: lisbeth.bonde@private.dk

Lokalhistorisk Arkiv for Gylling
Gylling Skole
Gylling Skolegade 13
8300 Odder
Leder: Ejnar Pedersen. Tlf.: 86 551089
E-mail: ejnar.pedersen@teliamail.dk
Lokalhistorisk Arkiv for Tunø
Tunø Skole, Tunø
8300 Odder
Leder: Karl Johansen. Tlf.: 86 553026

Skanderborg Egnarkiv
Adelgade 46
8660 Skanderborg
Tlf. 86 524190
Leder: Leif Juul Pedersen, Louisenlund 4,
8660 Skanderborg Tlf. 86 523646
e-mail: skanarkiv@get2net.dk
HJEMMESIDE

Det Lokalhistoriske Arkiv for Fruering-
Vitved Sogne, Egnarkivet i Virring
Gadebakken 5 E
Virring Skole
8660 Skanderborg

Tlf. 86 926165
Leder: Bertha Krogh, Vesterføllevvej 26,
Fruring 8660 Skanderborg Tlf. 86
522223

Hylke Sognehistoriske Arkiv
Hylke Bibliotek
Hylkevej 45
8660 Skanderborg
Tlf. 86 538506
Leder: Anna Rasmussen, Hylkevej 45,
8660 Skanderborg Tlf. 86 531363

Egnsarkivet for Ry Kommune
Ry Bibliotek
Gudrunsvej 1
8680 Ry
Tlf. 86 891282 Fax 86 892241

Egnsarkivet for Them Kommune
Østervang 1
8654 Bryrup
Fax 86 849143
Leder: Preben Brøndum, Rustrupvej 21,
8653 Them Tlf. 86 847294

Brædstrupegnens Hjemstavnsforening
Østergade 9
8740 Brædstrup
Leder: Eivind Jørgensen, Nørrehusvej 52,
8740 Brædstrup, Tlf. 75 752356

Sognearkiverne i Gedved Kommune
Kirkevej 16, kld.
8751 Gedved
Tlf.: 75 665780
Leder: Knud Bak, Skanderborgvej 23,
8751 Gedved Tlf. 75 665268

Lokalhistorisk Forening for Uldum Sogn
Skolegade 17

7171 Uldum
Kontaktperson: Kjeld Olesen, Skolegade
13, 7171 Uldum, Tlf. 75 679331

Hadsten Kommunes Lokalhistoriske Ar-
kiv og Samlinger
Hadbjergvej 12
8370 Hadsten
Tlf.: 86 981466
Desuden findes en mindre samling af lo-
kalhistoriske publikationer på Hadsten
Bibliotek

Hinnerup Egnsarkiv
Søndergade 26
8382 Hinnerup
Tlf. 86 985444 (Hinnerup Bibliotek) lo-
kal 40
e-mail: hb@hinnerup.bibnet.dk
Leder: Jens Lauridsen

Langå Lokalhistoriske Arkiv
Bredgade 6
8870 Langå
Tlf. 87 731188
Leder: Kirsten Andreasen, Egebakken 33,
8870 Langå. Tlf.: 86 461692

Spørring Egnsarkiv
Spørring Beboerhus
Gl. Landevej 31, Spørring
8380 Trige
Leder: Jytte Bjerg, Spørringvej 40, 8530
Hjortshøj, Tlf. 86 989450

Skødstrup Lokalhistoriske Arkiv
Skødstrup Bibliotek
Grenaavej 707
8541 Skødstrup
Tlf. 86 992466 Fax 86 990062

Trige-Ølsted Lokalhistoriske Arkiv
Trige Bibliotek, Smedebroen 13
8380 Trige
Tlf. 86 231335 Fax 86 231190

Todbjerg-Mejlby Egnsarkiv
Kaløvej 4, Mejlby
8530 Hjortshøj
Leder: Maja Andersen, Bøggildsvej 48,
Hårup, 8530 Hjortshøj Tlf. 86 999033

Lisbjerg-Skejby-Terp Lokalarkiv
Randersvej 384, Lisbjerg
8200 Århus N
Leder: Jørgen Henning Nielsen, By-
mandsvej 14, 8200 Århus N Tlf.: 86
231662

Hjortshøj-Egå Egnsarkiv
Skæring Skole, Skæring Skolevej 200
8250 Egå
Leder: Lars Häuser Petersen, Løgstien 3,
8530 Hjortshøj, Tlf. 86 220618

Lystrup. Lokalhistorisk arkiv
Lystrup Bibliotek
Bystævnet 4 B
8520 Lystrup
Tlf. 86 221423 Fax 86 228312
Leder: Marianne Vasard Nielsen. Tlf.: 86
222433 Fax 86 742433
e-mail: mvn.pka@po.ia.dk
HJEMMESIDE

VEST FOR ÅRHUS:
Galten Kommunes Egnsarkiv
Skovby Bibliotek, Ringvejen 4
8464 Galten
Tlf. 86 945070

Harlev-Framlev Lokalhistoriske Arkiv

Biblioteket, Gl. Stillingvej 424
8462 Harlev J
Tlf.: 86 941202
Leder: Anders Vestergaard, Rødlundvej 7,
8462 Harlev, Tlf. 86 941349

Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling
Biblioteket, Sabro Korsvej-Skolen
Sabro Skolevej 4
8471 Sabro
Tlf. 86 949829 Fax 86 949383
Kontaktperson: Vagn Bødker, Agerbæk-
vej 2, 8471 Sabro Tlf. 86 948493

Lokalhistorisk Arkiv for Borum og Lyng-
by Sogne
Lyngby Sognegård, Lyngbygaardsvej 41
8220 Brabrand
Kontaktperson: Peter Poulsen, Langelinie
69, Borum, 8471 Sabro, Tlf. 87 401431
(arb.) 86 948584 (priv.). E-mail:
L69@post.tele.dk

Tilst-Kasted Lokalhistoriske Arkiv
Tilst Bibliotek, Tilst Skolevej 13 A, Tilst
8381 Mundelstrup
Tlf. 86 241588 Fax 86 241240
Form.: Peter Grosen Andersen Tlf.: 86
241564
e-mail: tilstarkiv@909mail.dk
HJEMMESIDE

Lokalhistorisk Arkiv for Gjern Kommune
Gjern Bibliotek
Skovvejen 6
8883 Gjern
Tlf. 86 875232
Leder: Tage Franck, Kukbakken 6 8883
Gjern Tlf. 86 875584. Karl Johan Mad-
sen 86 875615

Lokalhistorisk Samling Hammel
Dalvej 1
8540 Hammel
Tlf. 87 621310
Leder: Arne Gammelgaard, Urbakkevej
14, 8540 Hammel, Tlf. 86 961374

Lokalhistorisk Arkiv for Hvorslev Kom-
mune
Skraavej 6, Hvorslev
8860 Ulstrup
Tlf. 86 464433
Leder: Hilmer Pedersen, Bauehøjvej 21,
8881 Thorsø, Tlf.: 86 966759

Lokalhistorisk Arkiv
Silkeborg Bibliotek
Hostrupsgade 41 A
8600 Silkeborg
Tlf. 86 820233 Fax 86 802679 e-mail:
admin@silkeborg.bib.dk

Ebeltoft Byhistoriske Arkiv
(Kirkegade 30 kld.)
Postadresse: c/o Ebeltoft Museum
Juulsbakke 1
8400 Ebeltoft
Tlf. 86 344977 - 86 345599

Molsbibliotekets Lokalhistoriske Arkiv
Molsskolen
8420 Knebel
Tlf. 86 351603

Grenaa Egnarkiv
Grenaa Bibliotek
N.P.Josiassens Vej 17
8500 Grenaa
Tlf. 86 326575 Fax 86 325090
Leder: Børge Kjær, Ebeltoftvej 17, Øk-
senmølle, 8400 Ebeltoft Tlf.: 86 363731

Midtdjurs Lokalarkiv
Torvet 5
8581 Nimtofte
Leder: Marianne Bay Tlf 86 391958
(bedst 0800-0930)

Nørre Djurs Egnarkiv
Stokkebro 85, Gjerrild
8500 Grenaa
Tlf. 86 38 44 01
Leder: Else M.Lassen, Teglværksvej 2,
Gjerrild, 8500 Grenaa Tlf. 86 384152

Rougsø Lokalhistoriske Arkiv og Sam-
linger
Bakkegårdsvej 8, Vivild
8961 Allingåbro
Tlf.: 86 486980
Leder: Villy Henriksen, Rougsøvej 70,
8950 Ørsted Tlf. 86 481136

Sønderhald Egnarkiv
Nørregade 5 B
8963 Auning
Tlf. 86 483784
Aage Kirkegaard , Bøgevej 8, Assen-
toft, 8900 Randers Tlf.: 86 495349

Rosenholm Egnarkiv
Tinghuset, Tingvej
8543 Hornslet
Tlf.: 86 996156
Leder: Aksel Hjort, Eskerodvej 60 8543
Hornslet Tlf. 86 994084

Rønde Egnarkiv
Lufthavnsvej 10, Præstegården
8510 Rønde
Leder: John Petersen, Bakkevej 16,
Ugelbølle, 8410 Rønde Tlf. 86 371105

SAMSØ
Samsø Egnarkiv
Smedegade 30, Tranebjerg
8305 Samsø
Tlf.: 86 591924

Leder: Kirsten Borch Hansen Bisgaard
Forte 13, 8305 Samsø Tlf. 86 591163
Kontaktperson: Olga Klemensen, Hæ-
derlighedsgyden 11, Nordby, 8305
Samsø Tlf. 86 596010

Fra foreningens udflugt til Løndal den 29. maj 1999: Kaffen indtages i salonerne. Foto: Jørn Kirkegaard.

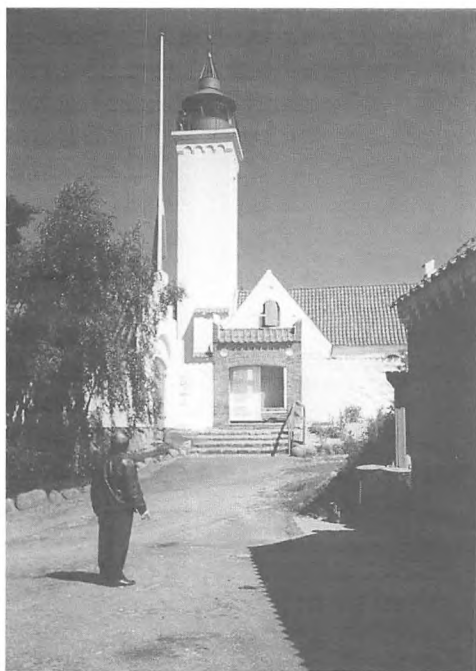
Fra aktivitetsudvalgets arrangementer i 1999

I formandens årsberetning side 107 er alle de foredrag og udflugter omtalt, som i årets løb er blevet planlagt og gennemført af aktivitetsudvalget.

Her følger mere udførlige beretninger i ord og billeder om to af udflugterne.

Udflugten til Tunø.

Lørdag den 19. juni kl. 9 mødtes 29 deltagere ved Tunø-færgen i Hou havn. Stille

vejr med solskin. Under overfarten opholdt selskabet sig på soldækket og nød udsigten over havet og ind over land. Da vi sejlede ind i Tunø havn, så vi, at der blev flaget på halv stang i byen. Det viste sig senere, at redaktøren af øens avis var død om morgenen og skulle føres i kapellet kl. elleve.

Fra havnen vandrede vi til traktørstedet "Stalden", hvor vi havde fået lov til at sætte vores håndbagage og senere spise vores medbragte mad. Da højtideligheden i kirken var forbi, holdt lederen af lokalarkivet, Karl Johansen, et levende og engageret foredrag om kirkens historie. Flere deltagere benyttede derefter lejligheden til at nyde udsigten fra fyret, som er indrettet i kirketårnet. Fra kirken gik vi til det nyindrettede museum i den gamle smedje.

Efter at vi havde spist vores medbragte mad i "Stalden", ankom to bestilte traktorer med hver sin gummivogn forsynet med træbænke.

I løbet af små to timer fik vi set øen på kryds og tværs, de stejle klinter, skoven, mosen, markerne med porrer, landingsbanen med privat fly ved sommerhusområdet på nordvestspidsen af øen og de store vindmøller ud for kysten.

Efter køreturen benyttede flere lejlige-

den til at se sig omkring på egen hånd.
Tyve minutter i fem sejlede vi tilbage til
fastlandet i strålende sol. Det var en vel-
lykket tur.

Tekst: Eigil Sennels

Foto: Karen Margrethe Sørensen

Udflugten til Ribe
Heldagsudflugten den 21. august gik til

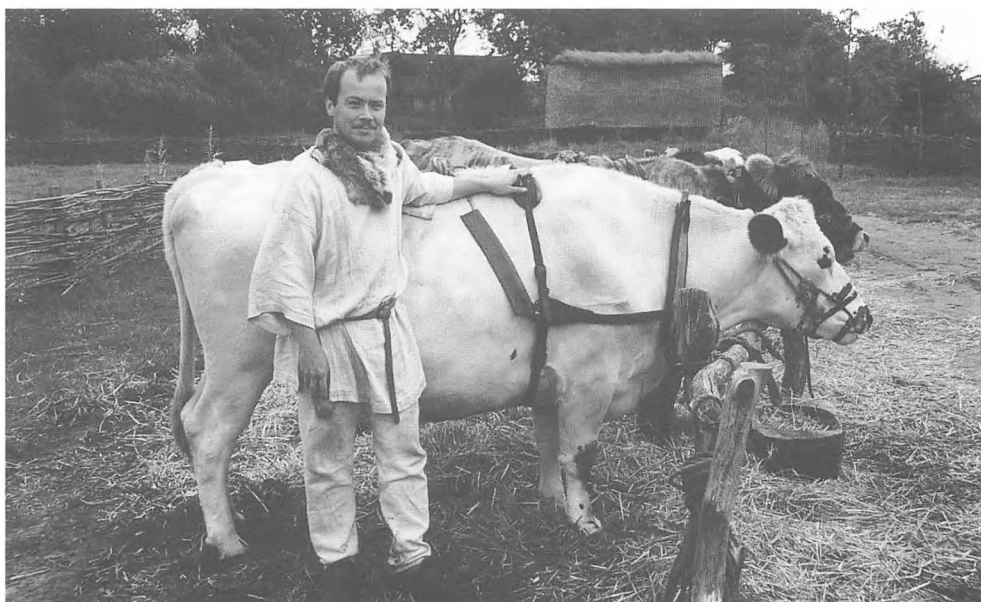
Ribe og omegn. Der var god plads i bus-
sen, da der kun var 34 deltagere i udflug-

ten. Vi så først Ribe Domkirke (Vor Frue Kirke).

En guide fortalte om kirken, byens pompøse vartegn, som kan ses viden om i

det flade landskab. Kirken er påbegyndt mellem 1150 og 1175 og var færdigbygget mellem 1225 og 1250. Byggematerialet var tufsten, der blev hentet i Rhinlandet, tysk sandsten og jysk granit.

I 1980'erne blev kirken udsmykket med mosaikker, kalkmalerier og nye glas-malerier i apsis.

Dette samt det nye alterbord er skabt af kunstneren Carl-Henning Pedersen. Fra det 52 m høje tårn er der en fantastisk udsigt over Ribes røde tage, marskområdet mod vest og de lave engområder mod øst. De deltagere, der ikke steg op i tårnet, blev af guiden vist rundt i de nærmestliggende gader og fik meget at vide om de historiske huse.

Om eftermiddagen besøgte vi Ribe Vikingecenter, Lustrupholm, som ligger 2 km syd for Ribe.

Her er rekonstrueret markante vikingetidsanlæg efter udgravninger i Ribe. Der er opført en markedsplads fra år 720, hvor man kan se vikingetidens håndværkere arbejde. Der er opført en storgård fra år 980, hvor man kan møde storbonden, hans frie folk, trællene og gårdens dyr.

Ribe Vikingecenter drives af kommunen som et beskæftigelsesprojekt, og mange af "indbyggerne" er unge i arbejde. Der er ansat et antal håndværkere, som arbejder på projektet.

Tekst og foto: Jørn Kirkegaard

Personregister

- Albertsen, Albert, slotschef på Helsingborg, 33
Ludvig, stormand, 32
- Albrechtsen, Esben, historiker, 35
- Andersen, Aage, Trige, 64
Anders, inspektør, Øm kloster, 42
Ester Kvist, Trige, 64
Mads, grdm. Øster Snede, 70
Mikael, Spørring, 62, 64
Morten, 1814-96, lærer, landtingsmand m.m., 51
Stig, ridder, Bjørnholm, 25
- Arup, Erik, historiker, 33
- Atterdag, Valdemar 4., konge, 23
- Bloch, Jenny, forfatter, 103
- Borchersen, Esther, f. Isager, 44
- Boye-Nielsen, Niels-Peter, forfatter, 101
- Bredholt, Jørgen, Lindaa, 59
- Bruun, Henry, historiker, 35
- Bymand, Henneke, borger i Vejle, 27
- Bøgh, Anders, historiker, 35
- Charisius, Christian, godsejer, Constantinsborg, 53
- Christensen, Aksel E., historiker, 26
Søren, handelsmand, Sunds, 8
Vagn, Grundfør, 62
- Christiansen, Henning Reiffenstein, afdelingsleder, fhv. sognerådsformd, 62,64,8
- Clausen, H. P., professor, 74
- Cronholm. Knud, Gl. Hinnerup, 62,63
- Dalsgaard Nielsen, E., viceinspektør, 66
- Daugaard, Jens, grdm., 48
Niels Andersen Hansen, grdm. Stubberup, 47
Niels Nielsen, gmdmd. Fredsted, 48
Niels, grdm. »Toftvang«, Fredsted, 48
Poul, pens. stadsbibliotekar, Hornslet, 7
- Davidson, Tobias, Aaboe, 54
- Dollerup, Preben, mag.art., journalist, Lystrup, 7
- Fangel, Morten Rasmussen, købmand, Ballen, Samsø, 102
- Gert, greve af Holsten-Rendsburg, »den kullede greve«, 28
- Godendorp, Timme von, ridder, 27
- Gregersen, H. V., historiker, 30
- Hald, Helga Bech, gymnastiklærer, Struer, 7
- Hansen, Hans Jørgen, museumsinspektør, 99
- Hedensted, Kjeld, Trige, 64
- Helledie, Svend U., skoleinspektør, 65
- Helles, Peter, godsejer, 93
- Hjortshøj, Jens Bech, Spørring Højgaard, 66
Sigurd, kasserer, 58
- Holm, Kai, Spørring, 62
- Hviid, Lars, godsejer, Vilhelmsborg, 13
- Høfsen, Mikkel Sørensen, Ormslev, 53
- Isager, Kristen, dr. med., 39 f.
- Jens, Øm Klosters 12. abbed, 42
- Jensdatter, Karen Kirstine, 1816-84, fra Egå, 48
Maren, Ormslev, 53
- Jensen, Bertel, minkfarmer, Viby, 57
Jørgen, bonde i Holm, Birk sogn, 94
Maren, gift Isager, 44
N. Thyge, pens. sognepræst, Aalum, 97
Vagn, lokalhistoriker, 99
- Jespersen, Aage Bruun, billedhugger, tegner, Elsted, 8
- Johannesen, Ole Stig, Roskilde, 101
- Josek, Stadtarchivar, Rendsburg, 35
- Juul, Esger, ærkebisp, 33
- Jørgensen, Peter Michael, 1813-78, lærer, 48
Poul, Pannerup, 64, 67
- Keller, Inga, Spørring, 62, 64
- Kidde, Henrich, landmåler, 48
- Kjær, Anna Meta, f. Christensen, Egå, 8
- Kjær Hansen, Jørgen, lokalhistoriker, 100
- Krebs, professor på røntgenstationen i Århus, 42
- Kristensen, Jeppe Norskov, stud. mag., 8
- Lading, Poul, handelsmand, 66
- Larsen, Poul, lektor, 99
- Lauridsen, Gravers, gårdejer, lokalhistoriker, Balle Nygaard, 102
- Leth, Christian, Ølsted, 64
- Limbæk, Henneke, søn af Klaus L., 28

- Klaus, ridder, 22, 26, 35
Lindhard, Knud, kommuneingeniør, 65
Lindhardt, P. G., professor, 73
Lorentzen, H., stiftamtmand, 65
- Menved, Erik, konge, 31
Mikkelsen, Mette, Isagers datterdatter, 44
Mønsted, Otto, margarinefabrikant, 100
- Nielsen, Elva Frømann, stuepige på Vilhelms-
borg, 9, 15
Henry, Trige, 64
Holger, rådgiv. maskining., Risskov, 8
Kristian Møller, Gl. Hinnerup, 62
Niels, godsinspektør, Rosenholm, 89
Rasmus, lokalhistoriker, 98
Trine, jobkonsulent, Skive, 7
Nissen, Therkel, pastor, 54
- Olsen, Rikke Agnete, historiker, 35
- Pape, Jens, ridder, 31
Pedersen, Aage, gårdejer, Spørring, 62
Caroline Georgine, 1829-1914, gift Wip-
pert, 50
Ellen, overlæge, Ry, 41
Kirstin Nørgaard, lokalhistoriker, Beder,
8
Kurt, forfatter, 100
- Pind, Anne Rasmusdatter, Ormslev, 54
Post, Henry, Haldum, 59
Poulsen, Anton Hougård, Trige, 64
Niels Peter Chr., fabrikant, Trio, Århus, 16
Robert Edvin, produktionsleder, Hinne-
rup, 7
- Rasmussen, Lars, købmand, Ballen, Samsø,
102
Tage, Grundfør, 62
Ravn, Thomas Bloch, direktør, Den gamle By,
106
- Rosendal, Johannes, forlægger, Malling, 102
Rosenkrantz, Carin, lensbaronesse, 93
H.C.O., godsejer, Rosenholm, 89
Holger Julius Frederik, 93
- Sager, Anne, 1787-1859, 47
Peter, grdm. »Skovløkke«, Fredsted, 48
Peter, kobbersmeltemester, 47
Schønau, G., præst Øster Snede, 70
Sennels, Eigil, fhv. skoleinsp., Ørting, 106
Sjövall, professor i Lund, 42
Skeel, adelsslægt Fussingø, 97
Smidt, C. M., arkæolog, 35, 42
Stiesdal, Hans, arkæolog, 35
Strandskov, Jesper, forfatter, 100
Svensson, Albin, skytte på Vilhelmsborg, 102
Søndergaard, Sv. Ø., amtsskolekonsulent, 65
Sørensen, Ejner Grønning, Gl. Hinnerup, 62
M. Nørgård, brugsforeningsuddeler, 61
Peter, forfatter, 100
- Tarbensen, Kenn, lokalhistoriker, 98
Taudorf, Gunnar, Trige, 64
Thomsen, J. S., overlærer, 101
Jens Sigurd, overlærer, 105
Thorsen, G.A.L., opfinder, fabrikant, Århus, 19
Thyssen, A. Pontoppidan, docent, 73
Tønnesen, A., historiker, 75
- Valdemar, hertug af Sønderjylland, 28
Vendelbo, Peder, ridder, Karmark, 25
Vestergård, fabrikant, Trio, Århus, 18
Aage, lærer, 66
Virchow, Rudolf, tysk læge, 41
- Wedell, Christiane, fra Wedellsborg, 93
Wilhelms, Estrid, pens. sygeplejerske, Risskov,
7
Wippert, Johannes Augustin, væver og mis-
sionær, 51
- Åle-Katrine, ålesælger, Skåde Bakker, 12

Stedregister

Bagerbo, børneinstitution, 68
Bakkegårdsskolen i Trige, 62
Balle Nygaard, 102
Bjørnholm, borg i Sønder Djurs herred, 24
Brabrand, 99

Danneskjold-Samsøeske bolig, Vestergade i
Århus, 100
Daugaardsminde, gård i Stubberup, Højen
sogn, 47

Fussingø, 97
Fødselsanstalten i Jylland, 98

Galten kommune vest for Århus, 101
Gartnerjorden, udstykning i Spørring v. Århus,
61
Granslevholm, gård i Houlbjerg herred, 24
Grenå, 103
Grundfør-Spørring kommune, 62 f.

Hadsten, kommune ved Århus, 61
Haraldskjær Kaaber-, Høelee-, Gevæhr- og
Søm-Fabrique, 47
Hasager, gård i Houlbjerg herred, 24
Hindsgavl slot på Fyn, 27
Hinnerup, kommune ved Århus, 61, 101
Holme, 99
Højgårdsparken, i Spørring, 66

Kalø, middelalderfæstning, nu ruin, ved Rønde,
22 f.
Karmark, borg mellem Randers og Viborg, 25

Langelandsgades Kaserne, Århus, 101
Lembek, landsby v. Rendsburg, 23

Metalstøberiet Trio, Herluf Trollesgade nr. 42 i
Århus, 16
Midtjylland, 103
Mårslet, ved Århus, 51

Næsfærgegård, hovedgård i Vorup sogn, Gal-
ten herred, 24

Odder Museum, 102
Ormslev, ved Århus, 53 f.

Restaurant Aakrogen, i Risskov ved Århus, 57
Rosenholm, gods i Hornslet v. Århus, 89 f.
Rugtved, borg i Albæk sogn v. Sæby, 24
Ry sanatorium, 41 f.
Rårup sogn, 70

Samsø, 102
Sanatoriet i Ry, 40 f.
Sandgrav, forsvunden borg i Framlev herred,
Århus amt, 23
Sandgravvold, 36
Skanderborg, 103
Skinkelsborg, borg i Nørre Tyrstrup herred, v.
Kolding, 24
Solhøj, Oddervej 101, Højbjerg v. Århus, 10

Toftvang, gård i Fredsted, Ø. Starup, 48
Trige kommune, ved Århus, 61 64, 67 f.
Trige Søndergaard, 68
Tørning slot, vest for Haderslev, 24, 30

Uldum-Langskov pastorat, 70

Vennelyst, restauration i Århus, 58
Vilhelmsborg, herregård ved Århus, 9 f., 102

Yding, landsby v. Århus, 101

Øm Kloster, i Øm mellem Gudensø og Mossø,
41 f.
Østbirk kirke, 94, 96
Øster Snede sogn, 70 f.
Østergades Forsamlingsbygning, i Århus, 56
Østjylland, 104

Århus, 97 f., 99 f.
Aarhus Glasværk, 100